

הפעני

כתב עת מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

בתוכן:

- 3 . . גדולים בענוותנותם / הרב בנימין זאב יעקבזון זצ"ל
  - 5 . . זמני היום בהלכה בהרים ובעמקים / ידידיה מנת
  - 26 . . גיל הלויים בעבודתם בימי בית שני / שמואל הכהן
  - 35 משנתו ודמותו של ר' חיים הלברשטאם (המשך) / הרב י"י אפפעל
  - 44 . . בית הכנסת של אברהם אבינו בחברון / צבי מלוב
  - זכר להולכים
  - 52 . . הרב בנימין זאב יעקבזון זצ"ל
  - 55 . . מכתבים למערכת
  - על ספרים ועל סופריהם
  - 57 פירוש על מס' תמורה מאת הרב מגדל קרגור זצ"ל / י' עמנואל
- ✱
- 70 . . הערות למס' מועד קטן וחגיגה / הרב אברהם סופר

במס'. ירושלים ת"ן תשרי תשל"ד * כרך יד, גליון א * המחיר — 3 ל"י

כתרון לארץ — 4 \$

מנזר שנתני: בישראל — 10 ל"י

www.daat.ac.il

כתובת המערכת: רח' צפניה 26, ירושלים, טל' 288883

בזמן האחרון רשומות בעמוד האחרון של „המעין” כתובותיהם של המשתתפים, כדי שהקוראים יפנו ישר עם הערותיהם לבעל המאמר. אך רשימת המשתתפים לוקה בחסר. אין בה פרטים על בעל המאמר — אם הוא ר"מ בשיבה או רב בעיר, מורה או מרצה באוניברסיטה. כמו כן לא מקובל — ובצדק — לרשום את גילו של המחבר. ודוקא כאן יש לציין בסיפוק שבגליונות האחרונים הופיעו מאמרים אחדים ממחברים צעירים, ביניהם בחורים שטרם הגיעו לגיל העשרים ובכל זאת כתבו מאמרים רציניים אשר אפילו ת"ח ומומחים לא היו מתביישים בהם.

כך גם בגליון הזה. מתפרסם כאן חלק ראשון ממאמר די כבד, על בעית קביעת זמני היום בהרים ובעמקים. בעל המאמר הצעיר קבל חות דעת חיובית על מאמרו מאת רב בר סמכא בנושא זה. יתכן שלא כל קוראי „המעין” ימצאו ענין בנושא זה, אבל אנו רואים חובה נעימה לפתוח את „המעין” לפני כוחות צעירים.

ולמחברים צעירים מופנית כאן בקשה. תדעו במה כוחכם. טרם הגעתם למועד לפרסם חידושים שלכם. תלמדו קודם-כל היטב כל מה שנכתב בנושא, בש"ס, בראשונים ובאחרונים ורק אחרי עבודה זו מגיע התור שלכם להוסיף. בזמן האחרון נאלצנו להחזיר מאמרים אחדים, אך אנו מבקשים מבעלי המאמרים לנסות שוב את כוחם. מצות „הקהל” בסיום שנת השמיטה מלמדת אותנו לשלב זקנים וצעירים בהפצת התורה.

בברכת כתיבה וחתימה טובה לכל בית ישראל.

מערכת המעין

— — — — —
לקראת השנה החדשה אנו מבקשים את קוראינו למלאות את תלוש ההזמנה בדף זה ולשלוח לנו בהקדם;
דמי מנוי לשנה (4 גליונות) — 10 ל"י, בחוץ לארץ — § 4.
(כולל דמי משלוח).

לכבוד

מערכת המעין

רחוב צפניה 26

ירושלים

הריני חותם בזה על מנוי שנתי ל"המעין" ומצרף בזה דמי מנוי.

השם _____

הכתובת _____

התאריך _____

_____
(חתימה)

למעלה משמונים, אשר לא היה בכוחו לבקר את רבי מאיר-דין בעצמו. רבי מאיר-דין העיף ענה לו: „אני מצטער, אני מוכרח לסיים את עניני כאן בלונדון, ואין שום אפשרות לביקורים פרטיים“. אולם כשסיפרתי לו אחר כך, שלפי ידיעתי גילה מר לוי הזקן בצעירותו במינכן כתביד של רבינו הננאל על פסחים ושלחו לדפוס „ראם“ בוילנא להדפיסו, אזי נודרו רבי מאיר-דין ויצא למחרת אל מר לוי הזקן: „איש שעלינו להודות לו על דבר שכזה, אין די כבוד להעניק לו“. ושוב הביע את שמחתו כל ימי יהותו הנותרים בלונדון, על שזכה למצוא בה תלמיד-חכם כמו הזקן הגדול הזה.

אני מוסיף ומספר כאן על פגישתי עם הגאון רבי שאול בראך זצ"ל מקאשוי (עיין „אשא דעי למרחוק“ דף רע"ח) בשנת תרצ"א. לא היה נעים לי לבקר את הרב הזה, שהיה ידוע לי ע"י ספריו כקנאי מובהק ומתנגד של ה„אגודה“, אך הביקור אצלו היה לי תוויה גדולה. משרק באתי לדירתו שאל אותי מיד: „הכבר היית אצל הראש-בית-דין?“ (רבי שמואל אנגל, מלפנים הרב דרדומישל, גאון נודע בכל העולם). השבתי שאני חושב שהביקור הראשון מוכרח להיות תמיד אצל המרא-דאתרא. רבי שאול בראך הסכים לזה, אבל הוסיף מיד: „פה צריכים להתחשב עם המצב; הראש-בית-דין הוא מגדולי הדור, אני פה הרב, ותוא רק פליט... ולכן אני מדקדק מאד שיהיו מכבדים אותו בכל מה דאפשר... לי אין חיוב מזה, ועבורו הרי זה חיזוק ועידוד... לך אליו ומשם תבוא אלי... ואם ישאל אותך אם כבר היית אצלי ענה לו: „בצאתי מכאן, אני נוסע תיכף אל הרב“ והוא יהיה שבע רצון — וצריכים לזוהר מאד בכבודו של תלמיד-חכם כהרדומישלי“.

הדבר המזעזע ביותר שאירע לרבי טוביה הורביץ הי"ד מסאנוק ולי — (אבלח"ט) — בנסיעותינו המרובות, היה ביקורנו האחרון אצל מרן רבי חיים-עוזר עוזר וצוק"ל. היינו מוזמנים אז לנאום ב„אגודת ישראל“ בוילנא. רבן חיים-עוזר הסכים להופעתנו בתנאי שלא נזכיר בשום אופן את ענין בחירת הרב הראשי (שהיתה אז אקטואלית). אולם בדרשתי אמרתי, שהכל יודעים איזה ענין מעיק על לב כולנו, אבל מרן אסר לנו להזכירו. כאשר חזרנו אחר-כך אל מרן נתברר שהוא כבר שמע מן הרמיזה שרמזתי, והגיב על כך בקורטוב של התרגשות: „אם אני אוסר אני אוסר לגמרי, לא לחצאין! וכי אינכם מבינים את מצב נפשי? אם השי"ת לא מצא אותי זכאי לגדל את בתי יחידתי (שמתה בשנת י"ח לחייה) ודאי וודאי שאינו מוצא אותי זכאי להיות הרב דוילנא“ — — — ועיני הזקן הצדיק הזה זלגו דמעות!

וזאת היתה פגישתי האחרונה עם מרן זצ"ל, פגישה אשר עוד היום היא חיה בלבי.

(חוט המשולש עמ' 53—56)

זמני היום בהלכה בהרים ובעמקים

א. הגדרת הבעיה

היממה ההלכתית כוללת בתוכה זמנים רבים, בעלי השלכות מעשיות על הרבה מדיני התורה. ישנם בעיקר 4 זמנים שבהם חלים שנויים טבעיים ביממה; חצות יום ולילה, הנץ החמה ושקיעתה¹, ועוד זמנים שונים במשך היום, הקובעים זמנו של הלכות ודינים רבים. שני הזמנים עליהם סובבת קביעת כל האחרים, הם הנץ החמה והשקיעה. נדון כאן בקצור בהגדרתם ההלכתית. מוסכם, כי הזמנים הללו תלויים בראייתנו בלבד ולא בזמן ה"אמיתי" שבו עוברת השמש את האופק בבוקר ובערב². מעטים הם המקורות בהם הפוסקים העירו או הוכיחו כי אכן גם הלכה זו תלויה בראיה³. הדבר פשוט מסברא, וכמו שנקוט בהלכות אחרות שדיני התורה נקבעים על פי הראיה, ולא ניתנה תורה למלאכי השרת, או לקביעה התלויה בחישובים בלבד. אין לנו אלא מה שענינו רואות, וכל זמן שנראית עגולת החמה — לוא היא אפילו מסיבת שבירת קרני האור — הרי הוא יום⁴. לכן יש לברר מהו הנץ החמה שעלינו לראות, באם נספיקה תחילת הראותה של החמה, טרם שעלתה כל עגולת השמש על פני האופק, או שמא סיום עליית גלגל החמה וראית כל ה"כדור" (ובמקביל לכך, כנר) להיפך — בשקיעה) הם הקובעים לפי ההלכה. ישנם אחרונים הסוברים, כי הנץ הוא זמן ראית סוף עליית כל כדור השמש דווקא⁵, אולם נתקבלה הלכה למעשה, ההכרעה שהנץ נקבע עם ראית גקודה ראשונה של החמה העולה באופק⁶, והשקיעה, עם

1 ע"י בחידושי המאירי פסחים דף ה', "ולענין ביאור".

2 שתי תופעות גורמות להפרש שבין המצב האמיתי לנראה: שהיית קרני החמה בדרך ממונה לעינינו, האורכת כ-8 דק', ושבירת הקרניים בעוברן דרך שכבות האוויר הצפופות בסמוך אלינו, והתעקמותן עקב זאת עד הגיען אלינו. (בלע"ז רפרקציה) ועי' בפרטים נוספים בפרק ה.

3 הרב טוקצ'ינסקי, בספרו „בין השמשות" בפ"ו (ע' ס'), ספר הנברשת, לר' חייא דוד שפיטצער (ירושלים תרנ"ח), ור' מאיר פונזא בספרו „קונטרס הנשף" (ע' 48).

4 כך גם נראה מלשונות התלמוד והגדרותיהם של הראשונים לזמני — היום הללו, והדברים יובאו בחלקם בתוך המאמר.

5 „יריעות אהל" בהערותיו ל„אהל מועד" (ע' כ"ח), וכן משמע בחי', „שפת חכמים" בברכות דף ט: ועי' מה שהביא „יריעות אהל" ו„סביב לאהל" בשם הרב „בית דוד" ומה שיש לדחות. ויעויין עוד ב„קונטרס הנשף" (ע' 55 והלאה) שדן כי השקיעה לחלק מהראשונים אינה אלא עם שקיעת הנצוצות סמוך לאחר העלמותה מעינינו, וכן האריך לדון במכתב. גם בהנץ "א כן, ב„עיתים לבינה" (וורשא תרמ"ז) מאמר י"ט, אבל לחשבון השעות גם הוא מודה. ואכמ"ל. ועי' באנציקלופדיה תלמודית ערך „הנץ החמה" ר"האיר המורח".

סלוק כל החמה מתחת לאופק, וכמו שהוכיח בביאור הלכה סי' נ"ח ד"ה, כמו שיעור⁶.

ראייה זו שאנו דנים עליה, על אף שהוכרע כי אכן היא הקובעת את הזמנים הללו, עדיין אינה מוגדרת בכך די הצורך, ונשארת בפנינו בעיה חמורה שאת פתרונה אנו מנסים למצוא כאן. העולם כפי שנברא, אינו כדור חלק, שכן יש בו הרים ועמקים, ימים או שאר דברים הגורמים להפרעת או הטבת ראייתו של אדם, להרחבת אופקו או הצרתו. בהרבה ממקומות הישוב על פני כדור הארץ, ובמיוחד בעמקים אין האדם יכול לראות בעינים את האופק הפתוח, כיון שזה מסתר ממנו ע"י הרים וגבעות, וכדומה. גם אילנות, בתים ושאר מבנים טבעיים ומלאכותיים מסתירים מהאדם את ראיית השמש בעליתה וירידתה עד שהנץ יראה שם מאוחר, והשקיעה מוקדמת. וישנם, אשר מפאת המצאותם במקום גבוה — בהר או גבעה — ואף באופן מלאכותי, כבאוררון, מגדל גבוה או גבעה עשויה — כשהאופק פתוח ואין דבר המסתיר, יכולים לראות את השמש בעלותה — קודם שתראה במישור, ובירידתה מאוחר יותר⁷. ויש אשר אופקם המזרחי שונה מהמערבי, כגון שהאחד מהם מוסתר ביותר והשני גלוי, — מצב הגורם לראיית נץ ושקיעה במרחקים שונים בהרבה מחצות היום. על המצבים האלו אנו דנים, ובאילו המקומות והאפשרויות מתחבטים האחרונים מהו הזמן שלו מסכימה ההלכה לקרות בשם נץ ושקיעה, עלות השחר וצאת הכוכבים, ואם אכן הראיה בלבד קובעת בכל צורה שהיא או שיש מצבים המחייבים אותנו לשער באומדן ולחשב ממה הזמן ההלכתי ה"טבעי" שהיה נראה אלולא גורמים אילו המשנים את זמני הראיה לחלוטין.

ראוי להבהיר בראשונה, מהו השלכותיה של בעיה זו והפתרונות השונים שנמצאו לה, על ההלכות המעשיות בדינים דרבנן ודאורייתא ואף על איסורי כרת. הנה, קביעת הזמן המדויק של הנץ החמה, חשוב לנו לידע מהי התחלת היום⁸, שכל הדברים שזמנן ביום ראוי שלא לצאת בהם י"ח קודם הנץ, אלא שבדיעבד י"ח מעלות השחר⁹. וממילא קובע זמן זה לענינים רבים, כהלל, לולב, שופר, מגילה וכד'. גם לק"ש ותפלת שחרית צריכים לדעת זמן הנץ, וכן לתפלת וותיקין שאינה מתקיימת אלא בידיעת הנץ במדויק¹⁰. יש לזכור שגם תפלת שחרית קודם לנץ אינו יוצא בה אלא בדיעבד או במשכים לדרך¹¹. ולחלק מהפוסקים גם בקריאת

6 וכ"כ רוב האחרונים להלכה, וקצת ראייה לזה גם מדברי הפוסקים באו"ח סי' רכ"ט ע"ש בשע"ת ס"ק ג', שמיד בהנץ יברך ברכת החמה, משמע שאז היא תחלת אראותה, ויש לדחות דשנא צריך ראיית כל החמה לברכה, אך שאין הנה"ח בדוקא. עוד כתב על הגדרת זמנים הללו הרב י. מרצבך בנועם, כרך ב' ע' קנ"ב הלאה.

7 וכלש' ספר „אור היום“: „אם עדין נר' השמש למי שעומד בהר מה דינו לו, או אפי' למי שעומד במישור באותו הזמן“... וכיר"ב.

8 עי' בפירש"י ברכות ט: ד"ה „מתפלל ביום“.

9 במשנה מגילה פ"ב, ובגמ' דף כ. מנויים דינים אלו, וע"ש בפירש"י ד"ה „וכולן שעשור“, ובהלכה.

10 על אודות הדיוק הנצרך בתפלת וותיקין, וידיעת הנץ, עי' לקמן בפ"ה.

11 שר"ע או"ח סי' פ"ט סעי' א', ח'.

שמע אחר הנץ אינו מקיים המצוה אלא בדיעבד¹², ועכ"פ מצוה מן המוכרח, לסמוך ק"ש ותפלה לנץ¹⁰, עוד נצרכת ידיעה זו, לחישוב כל שאר זמני היום — כעלות-השחר, סוף זמן ק"ש ותפלה, וזמנים נוספים התלויים כולם בחישובי השעות הזמניות¹³. והשקיעה, מלבד השלכותיה על השעות הזמניות, זממילא לכל זמני היום, חשובה לידיעת התחלת הלילה (או ספק לילה) שע"י זה נדע זמן התחלת השבת¹⁴, צום יה"כ ושאר צומות, מצוות שזמנן בלילה: מצה, זישיבת סכה; או קביעת יום הלידה — וממילא זמן הברית¹⁵, זמן טבילה, הפסק טהרה, סוף זמן מנחה¹⁶, ועוד.

הדין בספק זה חשוב הלכה למעשה מדי יום ביומו; ואם יש ספק, לכאורה יש לחשוש ולהחמיר כמו שייראה לבעלי הלכה לפסוק. ננסה, לכן, להביא כאן תורף כל הדעות שנאמרו בנושא זה ע"י הפוסקים הרבים שדנו בבעיה, ולדון במקורות התלמודיים שמהם אפשר להסתייע בפשיטת הספק. הבאת כל הדעות ומקורותיהן תביא בס"ד תועלת לבעלי הוראה — אשר רק מפייהם אנו חיים — לפסוק הלכה למעשה בנושא זה. אין אפוא בכוונת המאמר לצאת מגדר פריסת כל החומר.

ב. פירוט השיטות

נסכם כאן את עיקריהן של השיטות שהושמעו, נכתבו או פורסמו עד היום בענין זה, ללא טעמים, ראיות, או דחיות שבהם. כך שיוודעו בראשונה הצדדים השונים בהכרעת ההלכה הנדונה¹.

12 ע"י ב, מלחמות" ברכות ט: והש' הראב"ד שם, מרדכי, מאירי ורמב"ם בדיוניהם בדין „והתיקין" שכן נ"ר מהם. ואולי כך ס"ל לגר"א לבאר הירושלמי, ועי' ערוה"ש סי' נ"ח ר', ובמ"ב שם ס"ק ג', ושמא כוונתו: רק שסוף ג"ש הם ידעבד.

13 השעות הזמניות תלויות בנץ ושקיעה לגר"א, וגם למג"א, שכן זמני ע"ה וצאה"כ הקובעים לפיו את שעות היום, נקבעים ג"כ ע"פ הנה"ח ושקיעתה, אא"כ נאמר שבהר ובעמק שונה אורך הזמן שבין ע"ה לנץ או ביה"ש ונדון בזה לקמן.

14 לזמן איסור מלאכה בעיר"ט ובע"ש, וקבלת שריו"ט וכו'. אמנם במוצאי שריו"ט כשמחכים עד צאה"כ, ויש עוד תוספת, חשובה הידיעה המדויקת על השקיעה — פחות, ואעפ"כ מתוך שקביעת צאה"כ תליא בשקיעה, יש לברר גם לענין זה, הזמן שבו היתה השקיעה, בדיק, ותלוי במה שכתבנו בהערה הקדמת.

15 ובמיוחד כשחשוב לנו לדעת אם נולד בשבת, או לא, נצרכים אנו לדייק כדי שלא לחלל שבת במילה שלא בזמנה.

16 ישנו מנהג להתפלל מנחה אחר השקיעה, אולם לפי מה שנהגו בחו"ל ע"פ ר"ת, ועי' משי"כ המ"ב סי' רל"ג ס"ק י"ד אף לפי"ד ר"ת, וכ"ש לפי הגר"א, וע"ש בשעה"צ ס"ק כ"א, ואכתי צ"ע שהרי ר' יוסי ס"ל שלא לאחר המנחה אחר דמדומי חמה, והגר"א וודאי מבראו בשקיעה ראשונה, מלבד מה שהסוגיות אזלי כו' יוסי רק לחומרא — כבשבת ל"ה: דר"ק.

1 הדין ההלכתי המפורט, לקמן בע"ה, בהערות ננסה לתמצת תולדות בעיה זו, יחד עם פרטים שונים הנוגעים להבנת הענין. פרק זה ערוך בצורת צטטות, כדי שלא יהיו

א. הרב יחיאל מיכל טוקצ'נינסקי: "...כסוי הרים לדעתנו ברור שאינו מעלה ואינו מוריד, השקיעה מתחת ההרים הרי זה כמו השקיעה מתחת לחומת העיר... א"צ מצד הדין לנכות: את הגובה ומתחשבים עם השקיעה הנשף המקומי... לא רק מצד חומרא אלא מדינא". כדבריו בנוגע להרים שבאופק סובר ג"כ ר' יצחק אייזיק חבר, וז"ל: „בבבל שהיא בעומק ובמקום מצולה אין השמש נר' אף שעדין לא שקעה החמה, א"כ לבקיאים מותר (שלא לקבל עליהם שבת עדיין) אף לאחר שנתכסית השמש מהם". כך גם סובר הגרא"ז מלצר כדלהלן, אלא שחולק על הגרימ"ט בפרט אחר.

ב. הרב איסר זלמן מלצר: „...הלא במגדל או גבעה עשויה ע"י ב"א, או בשבת באוירון... מנכין הגובה... א"כ אינו מוכרח גם בהר הנברא בידי שמים שיהיה שונה דינו... לדעתי, כשם שבגובה מתאחרת החמה להתכסות כך גם בעמק ממהרת להתכסות, ואם החליט בעומק שאין להתחשב עם הכסוי מדינא, כך גם בגובה אין להתחשב... עכ"פ... אי אפשר להחליט שאין לנכות, בדבר הנוגע לחלול

מעורבים בדברים נימה והבנה עצמית כלל. סידור הדברים, הוא ע"פ קלות הבנת השיטות השונות (הקל הקל תחילה), ועריכתם ההסטורית (כשהגידון בשיטה מסוימת היא שיטה אחרת הבאנום צמודים ול"ז — כדי להקל על ההבנה השוטפת.) יש לשים לב לכך כי בחלק מהמקורות, נידון רק מעט מפרטי הספק שהם: שקיעה, צאה"כ, נץ וע"ה בהרים ועמקים.

2 „ניכוי" פירושו, חישוב הזמן אלולא היה כאן גובה, או כיסוי האופק. כלומר — סילוק, הורדה — (של ההר עצמו, או הזמן) ופי' לדינא — שאין מתחשבים בראיה המעשית כשהיא רק נובעת מ„הפרעה", או „הטבת" הראיה, ביחס לאופק המישורי.

3 נשף, פירושו — זמן המעבר שבין ע"ה לנץ ובין שקיעה לצאה"כ. ויש להעיר כי זמן צאה"כ, מבחינה מציאותית כנראה שווה בהר ובעמק, ונושא זה יידון לקמן בפרק ג' בפרוטרוט, ולאור זה צ"ע בדבריהם של הפוסקים השונים, שדנו כי גם צאה"כ משתנה בגובה ובעומק. ובאשר לזמן עלות השחר, יתכן שהוא אכן מוקדם יותר בגובה, כשהאופק פתוח, וגם בזה נדון אי"ה בפרק ג' ופי"ז.

4 דברים אלו כותב הגרי"ט בספרו „בין השמשות" בפרקים ה' ו' (ע' נ"ב—נ"ה, ס' ס"א.) וכך הוא גם מכריע למעשה בלוח הזמנים הצמוד ללוח אי"י, בו הוא כותב שבהר הכרמל מתאחרת השקיעה, והזריחה מתקדמת, ובטבריה — אין להתחשב בכסויי ההרים שבסביבה. אמנם את הרי מואב שבאופק י"ם אינו מנכה, ועי' שיטה ז'.

5 כך הוא כותב אגב דיונו בסוגית הגמ' במס' שבת ל"ה: בספרו „סדר זמנים" (וורשא תר"ד) (עמ' ט' ס"ק י') ומתוך כך ניכרת שיטתו לענין ניכוי הרים שבאופק.

6 הגרא"ו מלצר האריך במכתב לרב טוקצ'נינסקי לדון ולהשיג על דברים שנכתבו בספר „בין השמשות", ונדפסו השגותיו אלו בספרו „אבן האזל" בסוף הל' ק"ש, ובסוף הספר „ביה"ש", ובין יתר הדברים, דן הוא בנושא זה ג"כ. מעניינת תשובת הרב טוקצ'נינסקי המודפסת בהערת המחבר להשגה, וז"ל: „דעתי אני בעניי נוטה אמנם כאשר אמרתי, שאין לנכות הגובה... ולא דמי לעמק... אולם לא אמרתי זאת בתור דבר פשוט וברור, ומכיון שהדר"ג מערער בזה, איני כדאי שיסמכו עלי בדיון קשה כזה, ואולי יתברר דבר זה במשך הזמן ביתר ביאור ובהחלט..." (ספר „ביה"ש" עמ' קנ"ח).

שבת דאורייתא... לא הייתי מורה למל בשבת אם נולד בשעה שאפי' הלוח (בחשבון השקיעה שבמישור) הוא כבר אחר השקיעה אף שבמקום גבוה עוד טרם היתה השקיעה באופק הים, ולדעתי לא יצא זה מכלל ספק דאורייתא...⁷

ג. הרש"ז, בעל התניא⁸: „אחר סילוק וביאת השמש מראשי האילנות וגגות גבוהים, בכמו 4 דק' אזי היא שקיעה האמיתית שהוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבא"י ואז הוא תחלת זמן ביה"ש..."⁹ דברים דומים לשיטתו יש בדברי הגרמ"פ כדלקמן, וב„אור היום“.

ד. הרב משה פיינשטיין¹⁰: „להלכה, מדינא תלוי הכנסת השבת (—השקיעה—) אף במקומות הנמוכים — כמו על ההרים. ולהוצאת שבת תלוי בצאה"כ¹¹ כפי המקום, אף שהוא מצד הנמיכות. ולמעשה, יש להחמיר לסייג במקומות הנמוכים כפי שקיעתם אף שהוא בשביל ההרים... ולמעלה יתירה יש להחמיר גם ביציאת (—במוצ"ש, במקום נמוך—) על צאה"כ שבמקום ההרים כיון שהמקומות סמוכים... וכן ראוי לבעלי תורה לנהוג“. בתוך דבריו הוסיף שגם במקומות הגבוהים, אפי' רואים צאה"כ, מחמירים לסייג ולמעלה עד שמכסיפים פני העליון התחתון, ובני המקומות הנמוכים — ג"כ מחכים עד אז, אף שהוא כגזירה לגזירה.

ה. הרב אריה ליב ליפמאן¹²: „במקום שיש לפני האדם העומד על הארץ בנינים גבוהים או אילנות גבוהים או הרים, כל זמן שנר' עוד אור השמש להבתים הגבוהים, היינו שמי שיעמוד שם יראה עוד גוף השמש, עדיין לא נחשב כל השקיעה לגמרי, ורק נחשב השקיעה כשעברה גם ממקומות הגבוהים העומדים לפני האדם... אך נר' דזה דווקא אם יש לפני האדם מקומות גבוהים שנחשב מחובר לקרקע והשמש זורחת עוד עליהם, אבל אם אין לפני האדם כמלא עיניו דברים גבוהים — פשוט שנחשב לשקיעה מיד ששקעה מעל הארץ... כ"נ לכא' ויש לסמוך על זה בשעה"ד...“¹³

7. בספרים חדשים — פרסמו הר"ר יהודה לוי ב„זמני היום בהלכה“ וה"ר מאיר פלוגא ב„קונטרס הנשף“, את לוחותיהם ע"פ שיטה זו, בנכוי הגובה והעומק, והאחרון אף האריך (ע' מ"ח—מ"ט; פ"ט) ליישב דעת הרב מלצר דווקא, ונימק בכך את קביעת לוחותיו, ויעיין בלש' הגרא"ז, והגר' ממנה לכא', שאינו אלא מסתפק בהלכה זו, ולא קבע בה מסמרות — ורק לחומרא פסק כן שיש לנכות הגובה וממילא אין לנו להסתמך על דבריו בלבד, כיסוד לנכוי גובה ואופק כשהדבר מביא לקולא בדאורייתא.

8. בסודרו של הגרש"ז, בהל' הכנסת שבת, (בשו"ע הרב אין דעתו כך; ושם סותם הוא כשיטת ר"ת גבי שקיעה וביה"ש).

9. אחרונים רבים דנו בדבריו של בעל התניא התמוהים מאד לכא', מתוך החי' שבהם, וחוסר המקורות להלכה זו, ולקמן בפ"ד נדון בזאת. יש להדגיש שמקור דברי הרש"ז נאמר כמצוטט, בשקיעה, ולה נ"מ רבות יותר מאשר בצאה"כ הנובע משיטתו.

10. שו"ת „אגרות משה“ או"ח סל' צ"ז (ע' קנ"ז).

11. משמע, כי צאה"כ משתנה ליושבי העמק ומתאחר בה, ועי' הערה 3.

12. בספר „אור היום“ (ווילנא, תרס"א) הדן כולו בעניני ביה"ש. עיקר הדיון בנושא זה בגוף הספר (ע' 50—45). ובסוף (ע' 75) הוא חזר על מסקנותיו.

13. הנה שיטה מיוחדת זאת, כי היושב במישור תלוי בתנאי הטבע שמסביבו, נאמרה ביתר

ו. הרב דוד שפירא¹⁴ : „... (במקומות גבוהים) : אם אנחנו עדיין רואים החמה מאיזו סיבה שיהא אף שכבר הכסיף התחתון, עדיין יום הוא בין לקולא ובין לחומרא... ובעוד שהחמה שוקעת, גר' שם אור גדול... דבצד מערב נשאר אור השמש עד צאת כל הכוכבים... אף לאחר שהכסיף גם העליון והשוה לתחתון... היא כבר לילה מצד הדין.“ (ובמקומות הנמוכים) : „לפעמים רואים שנשקע החמה, אמנם אינו שקיעה אמיתית... אם אינם רואים פני מורח מאדימין הכסיף התחתון תיכף אחר השקעה... לאחר שקיעה כזאת שאין רואים סימני ביה"ש בטח אין שייך לקרא זמן הזה ביה"ש, ואז נקרא יום גמור... והוי כהפסק חומה ע"י ההרים... סימן הכוכבים ללילה, ואפי' בעמקים היותר עמוקים, ואף דע"י חשכות עמק גדול רואים הכוכבים במוקדם יותר מכפי מקום המשור¹⁵ ... וכן לענין נה"ח... בימים שאין רואים בעת הנץ האמיתי, מסיבת הפסק הרים וכיו"ב, אזי אם בצד מערב כבר עבר האדמומית אז הוי הנץ האמיתי אף שאין רואים החמה והוי יום גמור כמו בשקיעה"ח תחת ההרים ואין בצד מורח סמני ביה"ש דהוי אז יום גמור...“¹⁶.

ז. הרב חייא דוד שפיצער¹⁷ : „... (בחישוב הנץ בירושלים) אין ספק עוד אתנו שבשביל הכסוי של הר היותים צריכים לנכות... אבל אודות הרי מאב... א"צ לנכות מאומה...“¹⁸ והמהר"ל דיסקין אמר על כך¹⁹ : „...אם להכריע לענין ספיקות

פירוט ע"י הרב שטרנבוך ב, מועדים וימנים" ח"ב סי' קנ"ד (ע' ק"ח—ק"ט) : „אם נמצא בהר... כל זמן שהשמש גר' לו... לא מקרי שקיעה"ח... בעמק שאפי' כבר בשעה מוקדמת השמש לא גר'... אינו שקיעה עד שאפי' בהר בינוני למרחק אינו גר'; בעיר, שוה לים, אם לצד מורח הרים בינוניים ורואים מטם השמש, לא מקרי שקיעה בעיר עד ששקעה השמש במערב, אם נכוסה רק ההרים בינוניים — מתחשבים בהם בדאורייתא...“ וע"י הרב ש. וויזר ב, „שעלי דעת“ א' (ט' 43) : „כל עוד גר' אור החמה במקום טבעי גבוה, עדיין הוא יום... וצריך להתחשב עם היראות החמה בכל הסביבה, אפי' בהרים שבמורח... במקום שהמסתירים את החמה הם גבוהים...“
14 שו"ת „בני ציון“ ח"א (סי' י"א—י"ג). שם הוא משיג על דברי הגרימ"ט בזה, ומתכתב עמו.

15 בדברים אלו ברור שיעקר שיטתו בנויה על כך כי צאה"כ בעמק מוקדם, וע"י הערה 3.
16 בדבריו בסי' י"ג הוא מבאר בדיוק את מחלוקתו עם הגרי"ט : „שנינו לדבר א' כיווני דאין מתחשבין עם השקיעה הקדומה בעמק... מעכ"ת כתב הטעם דמנכין העמק וטעמא דידי הוא דא"צ לבוא מטעמא דנכיון ורק הטעם הוא... שאין סימני ביה"ש בצד מורח... מסרו לנו חז"ל סימני ביה"ש... שיהיה הענין מסור לכל אדם, ולכל האופקים ולא רק לחכמי ההגדה... והנ"מ לדינא הוא לענין צאה"כ... שהשכות העמק גורם שיראן הכוכבים במוקדם...“ כ"כ בסי' י"ג כי בסי' י"ב (תשובת הגרי"ט) לא הובנו דבריו כך.
17 בספרו „הנברשת“ (ירושלים, תרנ"ח) האריך להוכיח שבידינו לברר זמן הנץ בדיוק ולהתפלל כוותיקין. בבירור הזמן בירושלים דן הוא בנכוי ההרים שבאופק.

18 בהקדמה (ע' ד—ו) ובגוף הספר בדיונו לפני המהר"ל ד (ע' ו"ח נ"ט).
19 הר"ד שפיצער, האריך לדון בזה לפני המהר"ל ד ובקש הכרעתו, שניתנה פעמיים בשנת תרנ"ג בהוה"מ סוכות ובחדש אב. גם לוח א"י של הגרי"ט מחושב לפי פסק

שבת אני איני מכריע²⁰, אבל בענין תפלה אומר אני בפירוש שצריך להיות כמו שאמרתם אתם, וא"צ לנכות מהרי מואב, וא"צ עוד להקדים כלל". חלוקה זו, שבין סוגי הרים שונים באופק, פותחת פתח להגדרות רבות מהו „אופק” ומהם הרים — הנחשבים כחומה, ושיש לנכותם, וכדלקמן.

ה. הדעות השונות בגדרי „אופק” — מהו, או בגדרים אחרים:

המהריל"ד: „הר הזיתים וודאי צריך לנכות, בשביל שהוא קרוב אלינו במאוד, אבל הרי מואב אע"פ שלפי מראית העין גם הם נר' כמעכבים ומכסים את הזריחה, אנפ"כ א"צ לנכות אודותם מאומה, כי רחוקים הם מאתנו יותר ממהלך יום א'..."²¹.

ה„נברשת" בהקדמה: „... (אין לנכות אופק אשר) נראה כמו אופק של הים הגדול... רחב וארוך ושוה ממעל כמו קו אחת ארוכה מאוד בכל המרחק הרב שיכולים לראות רחוקים כ"כ ושווים כ"כ בראשיהם..."²².

הגרא"ו מלצר: „ואולי נאמר לחלק בין מקום שההפרש קטן לבין מקום שההפרש גדול, אם אפשר לעלות ולירד (בזמן ההפרש שיש בין המישור לאותו מקום) ממנו למישור לפני השבת או בסוף השבת חושבים שם כמו בהמישור, ואם א"א לעלות בזמן ההפרש אפשר שאין מנכין"²³.

הרב חייא דוד שפיצער מגדיר ע"פ דברי רש"י בשבת קי"ח: כי כל שהחמה אדומה בעלותה מעל כסויי ההרים חשיב שפיר הנץ, וכשכבר אינו כן — יש לנכות²⁴. עוד מנמק הוא, כי הר הנמצא בתוך התחום יש לנכותו²⁵.

יש סוברים, כי במקום שההר מטיל צילו על חלק מהאיזור שלפניו, ואם יצא האדם למקום פתוח יוכל לראות חלקי האיזור מוארים, וודאי שצריך לשער איך היה המצב בלעדי ההרים²⁶, וי"א, כי צריך להחמיר בכל מקום שההרים נושאים אופי של אופק ולא של כסוי בעלמא, וזה דבר התלוי באובנתא דליבא ושודא דדייני²⁷.

בסיכומו של דבר נראה, כי מלבד עצם הבעיה אם לנכות גובה וכסויי אופק, אם לאו, עוד יש להרבות ולדון — את"ל שמנכין, איזה סוגי הרים יש לנכות ואילו

הלכה זה, וכך נהוג בי"ם, לפחות לענין וותיקין. בספר ביה"ש (ע' נ"ב) מובא דיון זה והעיר שם שדברי הנברשת נאמרו ללא צורך, ובעתון „קול ישראל" (תרצ"ט; אייר, ז' סיון, י"ב תמוז) כותבים הגר"ט והגרא"ח נאה כידיעה ברורה על הכרעה זו. 20 חשיבות רבה נודעת לכך כי המהריל"ד אמר במפורש, שאין הוא מכריע לספיקות שבת, ועי' דיון מפורט לקמן בפ"ו.

21 ב„נברשת" ע' נ"ט: ושם גם התומים עדים המאשרים שהמהריל"ד אמר זאת.

22 בהקדמתו, ס"ק א' ב'.

23 כך מציע הרב מלצר במכתבו הנ"ל לרב טוקצ'ינסקי (ספר ביה"ש, ע' קנ"ח).

24 חלוקה זו בין הרים המסתירים את השמש עד שאיננו אדומה — וכבר אינו הנץ, יתכן שרק לדיני וותיקין היא נכונה, וגם שם צ"ע, ועי' בפ"ח פ"ו.

25 הנברשת, דף כ'.

26 הרב ש. וויזר ב„שעלי דעת", ובמכתב.

27 זוהי מסקנתו של הרב דבליצקי ב„שעלי דעת", שלמעשה דין זה הוא ספק.

לא, או באילו גבהים נחשבת השקיעה מדינא — ומתי הגדרת הרים בינוניים וכד', ובמצאות ראיית ע"ה וצאה"כ בהרים ועמקים, שג"כ צריכה עיון ובירור.

ג. סוגית טבריה וצפורי

בכל המקורות שהבאנו, ובמקומות נוספים, נדונו בארוכה כמה סוגיות בש"ס מהם יש לפשוט ספק זה שאנו עוסקים בו. ראשית נדון כאן בסוגיא במס' שבת דף קי"ח: 2.

שנינו בגמ': „ואמר ר' יוסי: יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריה וממוציאי שבת בצפורי... ופירש"י וז"ל: „...בטבריה: מפני שהיא עמוקה ומחשכת מבעו"י וסבורים שחשיכה, וממוציאי שבת בצפורי, שיושבת בראש ההר ובעוד כשהחמה שוקעת, גר' שם אור גדול ומאחרין לצאת... וכתב תר"י בברכות נ"ג. ד"ה „היה מהלך": „...רש"י ז"ל פ"י... מפני שטבריה עומדת בגיא וצפורי בהר, ובטבריה מתוך שהיו עומדן בגיא היתה החמה נשקעת מעיניהם במהרה, והיו מקבלין השבת מבעו"י ובצפורי מתוך שהיו עומדין בהר, לא היו מקבלין את השבת כ"כ מבעו"י אבל היו מאחרין מלהניח השבת יותר מאנשי טבריה, שמתוך שהיו בהר לא היה השמש נסתר מעיניהם במהרה ולא היו מניחים שבת כ"כ במהרה כמו בטבריה, והיו מוסיפין יותר מחול על הקדש...". ובפ"י ר' ניסים גאון לשבת, כתב שם: „...שטבריה היתה נמוכה, והחמה שוקעת שם בעו"י, והיו יושביה מקבלין עליהם השבת משקיעה"ח אצלם, ושקיעתה לשם קודם שקיעתה במקומות הגבוהים ומי שמקבל עליו הכנסת השבת מאותה השעה הרי עשה סייג לעצמו והוא משובח ומעולה מן הירשבים במקומות הגבוהים, ובהרים. וכנגדן מוציאי שבת בצפורי שהיא גבוהה טפי ומאחרין לשם פני המזרח להכסיף ושהיו ומאדימין והיו מקבלים עליהן שימור השבת עד שמכסיפין פני המזרח התחתון והעליון, ולפיכך הן משובחין בזה הענין יותר מאנשי טבריה...". ובד"מ או"ח סי' רל"ב כתב בס"ק א': „וכתב מהרי"ל שהיה נהוג להתפלל בשעה"ד מנחה לצאה"כ, כי אמר אע"פ שגר' כלילה בעיר מ"מ עדיין יום הוא כמו שאמר ר' יוסי...". והובאו דבריו במג"א סי' רל"ג ס"ק ז', והוסיף וכתב: „...וזהו דווקא בעיר שבתיה גבוהים, או שיושבת בעמק...".

כל האחרונים מבארים הסוגיא לפי דעתם, ונביא את דבריהם 3 קודם שננסה לדון במקורות ראשונים המפרשים מימרא זו של ר' יוסי. הנה, הסוברים שיש לנכות כסויי הרים שבאופק, או אף גובה שנמצאים עליו — כותבים כדבר ברור: „מוכח, דבין צפורי ובין טבריה הם להחמיר... ומכיון שמשמעות דברי ר' יוסי היא שמעיקר

- 1 המקורות המובאים באחרונים, יובאו לקמן בפרקים אלו, ככוונה לסכם בראשונה את הדברים שכבר נאמרו בצורה מסודרת וכוללת ואח"כ לדון בדברים, כולם.
- 2 יש מעטים מבין הפוסקים שלא נגעו בסוגיא זו, על אף שהאריכו לדון בנושא ולהכריע בו.
- 3 כמוכחן שא"א להביא כאן את כל הדברים כלשונם וככתבם, ומוכרחים אנו לצייןם בקצור.

הדין מנכה את הגובה ואת העומק, א"א להחליט שאין לנכות...⁴. גם הסוברים שאין הנכיון קובע אלא סימני שקיעה וצאה⁵, ביארו כי בשקיעה⁶ בטבריה לא נתגלו סימניה, ולכן לא היתה זו שקיעה מדינא, ובצפורי שנתגלו סימני ביה"ש מוקדם (כזמן שבמישור, כנר') שפיר היה מוצ"ש מדינא, ולא מטעם נכיון הר ועמק⁵. לאותה ראייה, נתכוון בקונטרס הנשף, אמנם בדרך אחרת: בשקיעה שבטבריה, עדיין היה חול בעמק מדינא, וה"ה במוצ"ש בצפורי, ולשיטת היראים⁶ לפי שבשקיעת החמה במישור הוא חול, כך היה מדינא גם בצפורי⁷. ועכ"פ גבי עמק הוכיחו מכאן כמה אחרונים, שכסויי הרים שבאופק — וודאי שיש לנכות מתוך שהקדמת שבת שבטבריה היא הומרא (כמבואר ברש"י) ונמצא שכסוי הרים אינם מקדימים מדינא את זמן השקיעה⁸. ויש שדייקו כן גם מלש' ר' ניסים גאון, ומהרי"ל — כי הקדמתה של טבריה לפני משורת הדין היא⁹.

אבל האומרים כי גובה אין לנכות וכי בצפורי התאחר מוצ"ש מדינא, הוצרכו לבאר פשט מחדש בסוגיא¹⁰; ,האיחור בצפורי בשביל שעדיין רואים מאור השמש והנשף וכוכביו מתאחרים¹⁰, שם אפשר שהוא כך מדינא... שר"י שהיה בצפורי — על עצמו אמר כך, 'הא חלקי שאהיה ממכניסי שבת בטבריה, אף שהנני ממוציאי שבת בצפורי. והאי יהא חלקי קאי רק על הכנסת שבת...'¹¹ כך דקדקו גם מדברי תר"י בברכות שביאר כי אנשי צפורי לא קבלו עליהם שבת כ"כ מבעור¹², ש"מ שמדינא סמכו על ראייתם המאוחרת, ונהגו חול עד כניסת השבת שבמקומם,

- 4 כ"כ הגרא"ז מלצר, בהשגותיו על הגרי"ט (ביה"ש, ע' קנ"ח).
- 5 זו דעתו של הר"ד שפירא. וכדלעיל פ"ב הערה 16, ובסי' י"ב עונה לו הגרי"ט כי אכן בדין יושבי ההר דעתם שווה, כי אינה שקיעה עד שתראה החמה שוקעת שלא סגי בסימני השקיעה וצריך לשקיעה עצמה ג"כ, אמנם גבי צאה"כ שבו דן ה"בני ציון" לא כתב הגרי"ט דבר.
- 6 ליראים, שיטה מיוחדת בביה"ש והיא כי ג' רבעי מיל קודם שקיעה הוא ביה"ש המסתיים בשקיעה, שהיא תחלת הלילה.
- 7 דברים אלו הוא כותב בספרו (ע' 48). ובמכתב ביאר עוד, כי הראיה מסוגין אינה אלא ליראים, שכן אלה, מיירי רק בצאה"כ, לה' יוסי, ועי' לקמן בדיוננו בזה, ובמה שכתבנו להוכיח אע"כ מהראשונים השונים.
- 8 כך מדייקים הגרי"ט; ר' יצחק אייזיק חבר ב"סדר זמנים"; והרב דבליצקי ב"שעלי דעת".
- 9 הרב ש. דבליצקי, שם. וכן כתב הרב פירוטנסקי ב"ספר הברית" על הלכות ברית מילה, ניריורק תשל"ג, בדיונו בנושא זה בכלל, ביו"ד סי' רס"ב, מקור וביאור הלכה ס"ק י"ג.
- 10 משמע בבירור כי צאה"כ תלוי בגובה, וצ"ע כדלקמן.
- 11 פי' הגרי"ט המחודש, עקב שיטתו, בסוגיין. הגרא"ז מלצר השיג וכתב דא"כ לא הל"ל צפורי כלל; דוחה גם אפשרות לבאר דברי הגרי"ט ע"פ הר"י מיגש (שדבריו יובאו להלן) שא"כ לא א"ש דינה של טבריה במוצ"ש שלגרי"ט ה"ל לאתר, והרא"ם כת' שהקדימו. אבל ה"בני ציון" (סי' י"א ס"ק י') דוחה השגתו בענין הזכרת צפורי, שהוצרכה מ"מ כיון שאיחרה יותר מיושבי העמק שנהגו כבמישור בלבד. אמנם גר' שלא נתיישבה בזה ההשגה, שכונתה כי אם האיחור מדינא, א"צ לשבחם.

ומלש': „מתוך שהיו עומדין בהר“, משמע שאיחרו כניסת השבת, יותר מיושבי העמק, ואף יותר מיושבי המישור, ומוכח מכאן שראייתם היא הקובעת ושאינן לנכות גובה¹².

והנה, יש מבארים כי מדינא השקיעה במקומות הנמוכים תלויה בראיית העליונים, וכותבים לפי"ז, כי אכן טבריה הקדימה כניסת השבת כחומרא בלבד, שמעיקר הדין אינה שקיעה שם עד שתשקע בצפורי, אלא שצאה"כ שם הוא מוקדם, כפי ראייתם¹³ ומתוך שהכוכבים נר' שם לאחר השקיעה בצפורי, הרי זהו צאה"כ שם מדינא. אלא שהחמירו בטבריה להכנס לשבת משקיעתם המוקדמת, ור"י הוסיף שהיה ראוי להם גם במוצ"ש לאחר ולחוש לצאה"כ כפי שנר' בצפורי¹⁴. ולאנשי צפורי משמע מרנ"ג שמדינא הוצאת שבת בצאה"כ הנר' שם, אלא שחיכו עד שיכסיף העליון והתחתון שנמשך שם זמן רב יותר, ואף בדברי רש"י שלא פירט כך — ביארו שאין איחורה של צפורי מדינא, שכן צאה"כ הוא כפי הנר' בכל מקום¹⁵.

אמנם לדעה כי כל מקום אוזיל מדינא בתר ראייתו בלבד, ונמצא לכא' שלפי ההלכה אכן היתה כניסת השבת מוקדמת בטבריה, פירשו דשאני טבריה שיכלו לקבוע זמן שקיעה"ח ע"פ היראות אורת החמה על ההרים שבמזרח עד ששקעה במישור, ובוה מפורשים גם דברי רש"י ורנ"ג שלדינא יש להתחשב בסימני החמה על כל ההרים שבסביבה — ובני טבריה החמירו להחשיב כשקיעה, מיד משנעלמה מעיניהם¹⁶.

ובביאור דברי המג"א והמהרי"ל נתחבטו המפרשים. יש כותבים כי מתוך שצאה"כ נקבע ע"פ הראיה המקומית, התיר מהרי"ל להתפלל מנחה סמוך לצאה"כ, שכן אז שרי להתחשב בשקיעה לולא ההר (וזה עוד לא הגיעה), אבל בהראות צאה"כ במקומו, כבר הוי לילה מדינא¹⁷. ולענין זה בלבד דומה עיר שבתיה גבוהים לעיר שבעמק, משא"כ בראית צאה"כ ממז, שאז הוי לילה ליושבי העמק ולא ליושב בין הבתים אפי' נר' לו כך. ומה שלא העיר המג"א על חילוק זה הוא מפני שאינו שכיח שבתים יגרמו לראית צאה"כ מוקדם יותר¹⁸. ודחו האחרונים הראיה שהובאה ממג"א זה כאילו יש לנכות הרים שבאופק לענין צאה"כ, דהוא דוקא כשרואים שמחשיך בעמק, ולעולם עדין לא שקעה חמה ואין נר' כוכבים

12 הרב טוקצ'ינסקי, ביה"ש (ע' נ"ג). ויש שם טעות, שנכתב נמוק"י, וצ"ל תלמידי ר' יונה.

13 גם כאן בנויה דעת הגרמ"פ על ההנחה כי צאה"כ תלוי בגובה ובעומק. וצ"ע כדלקמן.
14 כ"כ בארוכה הר"מ פינשטיין, כנימוק לפסקו, שם. וכל ההסבר מבוסס על סוגיא זו ומפרשיה.

15 בתוך התשובה שם, ביאר ששעור ג' כוכבים, וההכספה, שווים וקרובים זל"ז, ומ"מ אין „משיכסיף" קודם לכוכבים אף פעם.

16 כ"כ הרב וויזר, הרב שטרנבוך.

17 הרב פינשטיין בתשובתו. ולפי"ז ביאר מהם הוכחות מהרי"ל מסוגין: שמנהג טבריה אינו אלא סייג, יש הבדל בין דין שקיעה לצאה"כ, חובה זו גופא — להחמיר בוה.

18 דברים אלו צ"ע, כדלקמן, ועי' הערה 13.

אבל בגר' שם הכוכבים היא לילה מדינא¹⁹. (עוד יש פרטים שדנו בהם האחרונים, אלא שהובאו בתוך הדיון המפורט) מ"מ גר' לכא' שסוגיא זו סובלת את כל הפי' שנאמרו בה, ואין לנו הכרעה מכאן.

עתה, עלינו לברר בתחילה מהי המציאות, בדבר ראייתם השונה של יושבי העמקים, מישור, והרים. שקיעת גופה של חמה לעינינו, ברור וידוע כי ראייתה מההר מאוחרת במעט²⁰ לזו שבמישור, ובעמק מוקדמת, ואף בהרבה²¹, אלא ששיעור זמנים אלו לא היו תמיד ידועים במדויק²². ובאשר לראיית ג' כוכבים, המהווים סימן ללילה, אינו נן; מוסכם ובדוק כי חשכת פני הרקיע שמעל ראש האדם (לאפוקי הרקיע שבאופק) שווה לכל הנמצאים במקום מסוים, בין אם יהיו גבוהים ובין אם נמוכים, כשהם על הר גבוה או בעמק מוסתר, וא"כ הראות צאה"כ שהוא זמן רב אחר השקיעה (גם במקום הגבוה ששקיעתו מתאחרת) תיראה בבת אחת או מ"מ בזה אחר זה, בלא הפרשי זמן ניכרים בכלל; במישור, בהר ובעמק הנמצאים זה ע"י זה²³. כבר העיר על כך בארוכה הרב יחיאל מיכל שלזינגר²⁴ וז"ל: „החוש מעיד לכל מי שרוצה לפתוח עיניו ולראות כי בכל א"י בין במקומות הגבוהים בין במקומות השפלים שבה שיה כמעט הזמן שבין שקיעה"ח ובין צאה"כ... ואדרבה, במקומות הגבוהים הוא לפעמים פחות מזה משני טעמים, האחד — ששם האויר זך ודק ביותר ואור הכוכבים עוברו בקל, והשני משום שבמקומות הגבוהים השמש מתאחר לשקוע כידוע וא"כ מתקצר הזמן שבין שקיעתה להיראות הכוכבים...”, ובהערה שם כתב בשם הר"ר חיים יחיאל בערנשטיין, שכ"ב, „האסיף” (תרמ"ה ע' 267) כי אכן בהרים גר' הכוכבים מוקדם יותר, אלא שהרב שלזינגר טען שאין הוא יודע, „שעור קדימת הראות הכוכבים בערך הגבהת המקום, ואם מורגשת כבר הקדימה הזאת בגובה איוה מאת מטר”²⁵.

19 הרב שטרנבוך בהערה, ע' ק"ט. על המג"א כתב, שצ"ע, שכן במקום גבוה מאחרין דווקא, ושמה מיירי שמכוסה מצד מערב בהרים עם בתים גבוהים. והגר' שכוונת המג"א לומר שהבתים מסתירים השקיעה, ליושבים ביניהם.

20 מדידתה בדק' ספורות, אמנם, אלא שגם הן חשובות.

21 הר גדול, או קרוב משנה אף בשעות את ראיית השקיעה, ועי' בפ"ח.

22 עי' בלש', „אור היום” ע' 49: „וכמה מאוחר השקיעה על המקומות הגבוהים מהעומד על הארץ, לא ידעתי לשער”. ועי' פ"ח.

23 אמנם, צאה"כ המקורב ביותר אל השקיעה, כגון המחושב לגר"א ע"פ מהלך מיל של 18 דק' וכשמייירי בהר המשנה את הראייה בכ"ב דק', נמצא שצאה"כ במישור הוא כ"ז דק' אחר שקיעה שבהר, ואעפ"כ חשיכת הרקיע משתנה אחר השקיעה הגר' — במהירות, עד שהיא משתווית תוך זמן קצר מה שגר' במישור, באותו זמן, ורק פני הרקיע באופק, שונים בהר, כמובן, גם אח"כ.

24 במאמרו „איוהו בין השמשות” בישורון, ברליון, שנת תרפ"ב/ג (ע' ע"ד ע"ה) המפורסם בידיעותיו ההלכתיות והמציאותיות בנושא זה. דברים אלו הוא כותב כתגובה על ביאורו של המנחת כהן, לתופעת ראות צאה"כ מוקדם, בהולנד, וטענתו שהוא משום שהארץ נמוכה, וכבטברית, וכו'. ועי' הערה 47.

25 יש להעיר, כי לפי מה שביארו קצת מהאחרונים, כהרב חיים דרוק בספרו „אורות חיים”

גם יודעי תכונה שבזמננו כת' כך, וכ"כ ב„קונטרס הגשף“: „דלענין צאה"כ במציאות אין נפקותא בין ההר למישור...“²⁶.

עוד צ"ע בביאור הסוגיא, דלכא' לפי שבעל המימרא הוא ר' יוסי והוא ס"ל (שבת ל"ה): דביה"ש כהרף עין, ברור איפוא שאין השקיעה קובעת לפיו כלל, לא בכניסת השבת ולא ביציאתה²⁷; ונחשב יום וודאי גם לאחר השקיעה עד לצאה"כ. ומעתה יקשה כיצד נבאר את דבריו, ומדוע הקדימה טבריה בע"ש, ואפי' תיראה שם השקיעה מוקדם יותר, ובפרט לפי מש"כ כי צאה"כ נר' בטבריה ובצפורי בזמן קרוב מאד זל"ז, ואולי בב"א ממש, וא"כ צ"ע בביאור כל המימרא דר' יוסי²⁸. ואע"ג שאפשר לומר שאנשי טבריה לא נהגו כהלכותיו של ר' יוסי ואולי אף אנשי צפורי לא (כגון אם היה קודם שבא לשם²⁹), מ"מ מתוך ספור שבתם ע"י ר' יוסי משמע שמנהגם היה לפי רוחו, ולכא' לדידיה שפיר דמי אף אם מתחילה השבת משקיעה ולא לפנייה כלל שכבר יש בכך תוספת מרובה.

לאור הערות אלו, נתבחרו כמה נקודות שדנו בהם האחרונים, ונוכל לבררם כראוי. בשו"ת „בני ציון“, בשו"ת „אגרות משה“ והגרי"ט בפ"ה מספרו ביה"ש נקטו כדבר ברור בביאוריהם לסוגיא זו, ודברי המג"א, ובשיטותיהם להלכה, כי צאה"כ הנראה — מתאחר על ההרים, ומקדים להראות בעמקים³⁰. ולפי מה שביארנו שצאה"כ בטבריה שווה לזה שבצפורי, משתווה ה„בני ציון“ עם הגרי"ט גם בצאה"כ, כי אין לומר שצאה"כ בעמק מוקדם יותר³¹. ובוזה גם צ"ע בכל דברי הישובתו של הרב פינשטיין המבאר חומרתם של בני טבריה שחיכו אחר שגר' צאה"כ במקומם, עד שייראה גם במקום גבוה, כשלמעשה לא נר' שם מוקדם יותר. גם ביאורו במג"א תמוה מאד לפי"ז, ובמיוחד מה שסבר כאילו שייך שבתים גבוהים יגרמו לראיית צאה"כ מוקדם יותר.

פ"ד ליישב שיטת ר"ת כי הוא מצריך ראיית הכוכבים באופק מערב דווקא, ולא בפני הרקיע העליון, או במזרח, שוב יש שנוי בין יושבי ההר ליושבי המישור, כמעט כמו שיש בין שקיעותיהם השונות. אמנם לגר"א ולהרבה ראשונים שסתמו דבריהם כמש"כ ב„אורות חיים“ שם אינו כן, ומ"מ יש לבדוק לפי הנחה זו — מחדש, חלק גדול מהדין בנושא זה.

26 כך מבארים יודעי מדע, כי פני הרקיע העליון מוארים בשעת צאה"כ, רק לנמצא בגובה רב, נמצא כי כל יושבי ההרים אינם רואים האורה יותר מבשפילה. וכן הוא ע"פ חישובים, ומשוואות הקובעות מדת הארת הרקיע.

27 במנורת המאור, סי' קנ"ו גר' רב יוסף, והר"י מגש גר' ר' ינאי, אבל הם יחידאי בזה. 28 רק ב„קונטרס הגשף“, ע"י הערה 7, העיר על זה. ושור"ר שהרא"ח נאה ב„קצות השלחן“ ח"ג ע' ע"א—ע"ב דן בזה, וע"ש מש"כ.

29 ע"י שבת ל"ג: „יוסי ששתק יגלה לצפורי“.

30 כהערות דלעיל בפ"ב, 3; 15; ובפרק זה, 10; 13; 18; אמנם בפ"ב של הספר ביה"ש כותב הגרי"ט כי סימני ה„הכסיף“ מוקדמים ביים עוד לפני השקיעה, ומסתיימים קודם הראות הכוכבים, כלי' בערך 17 דק' אחר השקיעה.

31 אע"ג שגר' חשוד יותר, מ"מ ראיית הכוכבים עצמם, משתווה, שגם הארת האופק הפתוח, שאינה בעמק, לא מקדימה את הראותם ברקיע ממעל, ולא מאחרת.

לפי דברינו אלה, יש לעי' מהו הביאור הפשוט בסוגיא, והתלוי רק בצאה"כ ע"פ שיטת ר' יוסי ומתאים למציאות. ואכן, בדבריו של הרי"מ שלזינגר נמצא ביאור זה, וז"ל: "...כוונת ר' יוסי משום שסמוך לקו האופק בא אור השמש זמן ארוך יותר בהר מבשפילה ועי"ו הארץ הגבוהה מזהרת זמן מה אף כי כבר קדרה אמצע כיפת הרקיע ונר' להם נוגה כיום אף שכבר יצאו הכוכבים או שהוא סמוך לצאתם" וְלְהִיפֵךְ בְּשִׁפְיֵלָה בְּעוֹד הַיּוֹם גְּדוֹל כִּבְר נִסְתַּלַּק אֲוֵר הַשֶּׁמֶשׁ הַבֵּא מִן הָאֹפֶק וְעִי"ו נִתְקַדְרָה הָאֶרֶץ וְגַדְמָה לְבִ"א שֶׁהוּא לַיְלָה אֶף שֶׁאֲמַצֵּעַ הָרַקִּיעַ מִזְהִיר עוֹד מֵאֲוֵר הַיּוֹם וְעִדְיִין יֵשׁ זְמַן רַב עַד צֵאֵה"כ וְזֶה נִרְמָז לְהִדְיָא בְּלִשׁ הַטְּהוֹר שֶׁל רִש"י שֶׁכִּי עַל יוֹשְׁבֵי טְבְרִיָה, סְבוּרִין שְׁחָשִׁיכָה בְּעוֹי"ו אֶלְמָא שֶׁהוּא עִדְיִין יוֹם מִהַ"ת דְּהֵינּוּ קוֹדֵם צֵאֵה"כ אֶלֶא שְׁסְבוּרִין שְׁחָשִׁיכָה. וְכֵן בְּיוֹשְׁבֵי צְפוּרֵי כְּתָב, "שְׁנַר' לָהֶם אֲוֵר גְּדוֹל בְּעוֹד שֶׁהַחֲמָה שׁוֹקֵעֵת" וְפִי הַחֲמָה שׁוֹקֵעֵת הוּא — תַּחֲלַת הַלַּיְלָה, שֶׁהוּא צֵאֵה"כ... י"ג, שֶׁלֹּא שְׁנַר' לָהֶם אֲוֵר גְּדוֹל כְּמוֹ שְׁפִי' וְהֵינּוּ רְבוּתָא דִּידְהוּ שֶׁהוֹסִיפוּ מַחֲוֹל עַל הַקְּדֻשָּׁה...".³⁴ וְלִפִּי הַסֵּבֵר זֶה לֹא נֹחֲרָה לְנוּ רֵאִיָּה מִסּוּגִיָּא זֶה לֹא לְנַכְוֵי הַיָּרִים, וְלֹא לְאִי-נְכוּיִים, שֶׁכֵּן עַל זְמַן הַשְּׁקִיעָה מְדִינָא בְּטְבְרִיָה אֲוֵ בְּצְפוּרֵי אֵינן מְכֹאֵן שׁוּם רֵאִיָּה.

עוד צריכים אנו לברר, שעור ביה"ש דהיינו ג' רבעי מיל שבין שקיעה"ח לצאה"כ, היכן נאמר אם נקבל אכן שהשקיעה שונה במקומות מסוימים, או אף אם לדינא כולם אזלו בתר מקום א' מ"מ שעור ההפרש שבין השקיעה הנראית, לבין צאה"כ השווה במקומות אלו כנ"ל, צ"ב לאיזה מקום נאמר, שלכא' בהר הוא קצר יותר מבמישור, ובעמק גדול יותר. והעיר על בעיה זו ב, "אור היום" ³⁵ אבל לא פתרה, והסברא נותנת לכא' מתוך שלא פירטה הגמ' תנאים לזמן זה שנקבע כביה"ש, כי הוא נאמר על מישור, כשהאופק פתוח ונראה, שאל"כ, אלא רק בהרים ובעמקים נא' שעור זה, ה"ל לגמ' לומר כך ³⁶. בירור זה עד כאן נר' לכא' במושכל

32 ע'י הארות 23 ; 25.

33 וכאן מעיר הרי"מ שלזינגר שכ"כ רש"י לשון שקיעה"ח על צאה"כ בשבת ל"ה. ד"ה "כהנים טובלים" ע"ש. ומ"מ אין נר' לעשות מכן כלל; ובדברי שאר הראשונים, וגם בדברי רש"י עצמו במקורא כמובן שפשטות הל' אינם יוצאים מדי פשוטם. אא"כ דא מוכח מתוכו, שאין כוונתם אלא לדבר אחר.

34 כ"כ שם, במאמר הנ"ל. ע'י הערה 24. וכ"כ ר"מ פונא במכתב, ולפי"ו ק' מעתה להביא ראייה מכאן לגרייט או לגרא"ז מלצר, דלא מיירי כלל משקיעה, והתמרא אינה אלא משום שעדין נר' להם אור גדול, ולכן לא נותר לו אלא להביא ראייה לפי היראים וכנ"ל בהערה 7. (אלא שכתב לדחות שמא ביאור הסוגיא כתר"י בברכות. ובדבריו צ"ב.)

35 ע' 48.

36 אמנם יתכן שדיון זה בטעות יסודו, דשמא לעולם צאה"כ אע"ג שראיתו בהר קדמת מ"מ להלכה אינו אלא אחר שעור ג' הלקי מיל אחר השקיעה, הנר' שם. אבל עיקר וודאי כמש"כ, וכמו שנקטו הרי"מ שלזינגר ואור היום.

מעתה גם יבוארו היטב דברי הרמב"ם שבהל' קדושהחדש, פרק ב' ה"ט: "אם עדין לא יצא כוכב ליל 30 ב"ד אומרים מקודש, שעדין יום הוא". [ע"ש במהרלב"ח, ובעוד מקומות שדנו בדברי רמב"ם אלו. ועי' במאירי ר"ה כ"ה: ד"ה, "המשנה השניה"; שגרי

ראשון ע"פ המציאות הידועה לנו, וע"פ דברי ר"י, אלא שאין בכך כנדי להכריע כנגד מה שמצינו רבוחינו מבארים הסוגיא בדרכים שונות אחרות, שאף שיקשה לנו להבינם מ"מ הם תלו הביאור גם בשקיעה, וע"כ ברור שננסה עכ"פ להוציא מדבריהם מה שיש להוכיח כעקרונות³⁸ בהבהרת הספק שכ"כ נחלקו בו המפרשים, וכדלעיל.

כתב הר"י מיגש בתשובותיו³⁹ וז"ל: "...ודקא שאיל מר כמה בין טבריה לצפורי, מסתברא לו דמקריבי להדדי ובתוך תחום שבת קיימי, תדע דגר' (בשבת קי"ח:...) אי אמרת בשלמא קרובים להדדי נינהו ובתוך תחום שבת קיימת היינו דמשכח"ל דמכניס שבת בטבריה ומוציאה בצפורי אלא א"א רחוקים מהדדי נינהו היכי משכח"ל דמכניס שבת בטבריה ומוציאה בצפורי. וא"ת דלאו אחד גברא קאמר, (אלא) אתרי גברי הוא דקאמר, חד הכניס שבת בטבריה וחד הוציאה בצפורי מאי מעליותא איכא, והא קא חזינן במאי דקא מרווח האי בהכנסה קא מפסיד בהוצאה ומאי דקא מרווח האי בהוצאה קא מפסיד בהכנסה אלא ודאי אחד גברא הוא דקאמר וש"מ..."³⁹ ישנם אחרונים שהביאו דבריו בדיון זה. היו שדנו במציאות המרחק שבין טבריה וצפורי⁴⁰ ויש שכתבו דבריו ע"פ שיטתם בנכוח הרים שבסביבה⁴¹. אבל נר' בברור שיש ממנו ראייה על אי נכוח ועל שקיעה

קודם שיראו, ה"כוכבים" ובדברי הרמב"ם עצמו בפיהמ"ש לר"ה פ"ג מ"א, קודם שיראה הכוכבים... הלילה אצלנו אינה עד צאה"כ...".] ובספר הברית, הוכיח מדבריו כשיטת דגרי"ט, כי אולינן בתר הראייה מהתר, לדינא — שהרי ה"ב — בירושלים ישב ולפי דברינו שבהו נראים הכוכבים כבמישור, אינה ראייה לשקיעה כלל. אמנם נוכיח מכאן, שגם בהר אין צאה"כ להלכה אלא לפי ראייתם — כבמישור, ולא מאוחר יותר. וק"ל.

37 וכלש' הרמ"א ב, תורת העולה ח"א פ"ב וז"ל: "...מ"מ גם דברי ה' יהושע הם תמוהים כי איך אמר... וכל זה איננו לפי דעת חכ' התכונה... ואם יאמר האומר שדברי חכ' ז"ל הם מקובלים ואפשר שכן הוא, לא אחלוק עליו כ"א קבלה הוא נקבל, אע"פ שהוא רחוק מן השכל, אבל אם לדין יש תשובה, ובכל מה שאפשר לפרש דברי חכמים ז"ל שלא יחלקו על המפורסם, ולקרבו אל השכל, מה טוב ומה נעים...". וע' ב, קצות השלחן" שם.

38 סי' מ"ה וכמצויין בגהש"ס שבת קי"ח:

39 הנה ליישבו ע"פ המציאות וכמש"כ לעיל שצאה"כ הנר' שווה בכל המקומות — קשה, אלא שצ"ל שלמד בסוגין שטבריה הקדימו שפיר, ע"פ שקיעה שלהם והוציאו שבת ע"פ חשבון צאה"כ, לשקיעה זו, וצפורי איחרו מוצ"ש מדינא, ע"פ חשבון המאוחר טפי ממה שנה' כיון שיש אור באופק, כך שלמעשה היה זה אולי ג' רבעי מיל אחר השקיעה שם. ועי' הערה 25.

40 הרבה הקשו על הר"י מיגש בענין זה, שלכא' יש מקורות רבים לכך שצאה מרחק רב ביניהם. ועי' מש"כ בזה מו"ל העיתים סי' כ"ז.

41 בספר ה, גברשת" (דף כ') מביא כי הקשו עליו מתשובה זו, שנה' ממנה דאין לנכות הרים באופק, והכל בתר הראייה אויל מדינא, וממילא גם את הר הזיתים אין לנכות ותשובתו שם ארוכה, ואינה מובנת. ע"ש שעיקר דבריו הם כי הרא"ם משבח את אנשי טבריה על זריזותם וא"כ ודאי גם וותיקין שם נהגו למשוה"ד, ובוודאי שנוהרו

מוקדמת ומאוחרת מדינא⁴². עוד פוסקים מובהקים מבואר בדבריהם כותיה; הנה כותב הרדב"ו בתשובותיו ח"א סי' ע"ו, וז"ל: "...ואפי' בעיירות הסמוכות יש חילוק בזה, בין טבריה לצפורי, כדאמר ר"י... כי השבת לכל אחד כפי מקומו אשר הוא דר בו...", והתפא"י בסוף פ"א ברכות וז"ל: "...בענין חילוק המקומות, שבמקום א' מקדים הלילה לבוא ובאחר מאחרת לבוא... בוודאי שורת הדין גותן שכל אדם נידון לפי מקומו ושעתו. וראייתו מדאמרינן שבת קי"ח: ...משמע וודאי שרק מדת חסידות כך הוא אבל לפי מדת הדין נדון כל אדם לפי מקומו ושעתו אף שלפי זה בשעה שעושין קדוש של שבת בערבית בטבריה, עדיין אופין ומבשלין בצפורי... ולהר"י מגש טבריה וצפורי תוך תחום א', ונר' לי דאפי"ה לא הוה חיוב רק מדת חסידות כמש"כ רש"י..."⁴³, ובעל ה"משנה למלך" בספרו, "פרשת דרכים"⁴⁴ והר"מ האגוז בספר, "משנת חכמים"⁴⁵ כותבים: "דמשכח"ל דבמקום א' יהיה ביום השישי עדיין יום והוא חול ובמקום אחר כבר נטה היום והוא לילה והוא שבת, וכן להיפך ביום השביעי משכח"ל... וטבריה וצפורי יוכיחו...". מכל אלה משמע שזמנן השונה של שבת וחול בטבריה וצפורי מדינא הוא⁴⁶. (ועדיין יש פתחון פה לבעל הדין לבאר שכונתו בדבריהם רק לצאה"כ או שקיעה. אבל פשטות וסתימת הדברים מורה כמש"כ⁴⁷).

להתפלל בעוד השמש אדומה, ולא חיכו עד שתעלה השמש מעל ההר. עכ"ד. והנה אם כוונתו כי אכן הנץ לתפלה שונה מקביעת שקיעה לשבת יתכן לומר כך ועי' בפ"ו. אבל עיקר הראיה קיימת, ויותר נר' כי לר"י מיגש אין הסימנים קובעים אלא הראיה בלבד.

42 שאל"כ כיצד הרוויחו בטבריה כל מה שהפסידו, וכיצד הכניסו השבת בצפורי כ"כ באיחור כמו ביציאתה! ואת"ל שבמוצ"ש נהגו בטבריה כבמשור, וכך גם צפורי בע"ש א"כ עדיין שייך לשבח כל א' לחדיה טפי מיושבי המשור.

3 כ"כ שם בבוועו. וצ"ל שכוונתו כי להיות גם כצפורי וגם כטבריה אינו אלא למשדה"ד ומדינא ש"ד לעשות כל א' כבמקומו וכראייתו. וכן ה' יוסי עצמו שאמר שרצה להיות כמותם, הוא חומרא כי מדינא יכול לשבות כראיה ממקומו.

44 הרב יהודה רואניס, בעל ה"משנה למלך" בספר פרשת דרכים, דרוש כ"ג, "דרך עצב" ד"ה, "עוד נקדים".⁴⁵ מעלה כ"ג באמונת חכ', אות תקמ"ד.

46 ויש לערער על כל מש"כ כאן, ע"פ דברי הרדב"ו בתשובתו שם, שעיקר דיונו הוא בחילוק יום ולילה בין מקומות שונים בגלל ריחוקם זה מזה ולא משום גובה ועומק ושמא גם את סוגיו לא פי' ע"פ גובה ועומק כלל, וכמו שהבאנו מהראב"ה לקמן שתמחו על פירש"י מנין שטבריה עמוקה. אבל מהתפא"י שהביא גם פירש"י, ושאר האחרונים שראו פירש"י, והר"י מיגש שסובר שהמרחק ביניהם קצר ואעפ"כ יש הבדל ביניהם בזמן קבלת שבת, מוכח דס"ל ששנוי עומק וגובה בו מיירי הזא הוא מדינא.

47 שהרי ברור מדבריהם ובמיוחד מאריכות לשונו של התפא"י העקרון כי כל מקום אויל כראייתו ושעתו, וא"כ וודאי שפשטות דבריהם מורה על כך שגם שקיעה וגם צאה"כ וכן ע"ה ונץ יש לילך בתר הראייה בכל מקום. כך גם יש להבין מלשון המנחת כהן שהביא את טבריה וצפורי כראיה לשני המקומות כנ"ל, ועי' הערה 24, וכבר עמד על דבריו בספר הברית.

עוד ביאור לסוגיא ישנו בדברי האבודרהם⁴⁸, והועתקו ב„מטה משה“⁴⁹.
 וז"ל: „...בסבריה שהיתה יושבת בעמק ובעו"י גדול היה נראה להם ערב...
 בצפורי, שהיתה יושבת בהר והיה גר' להם אור גדול עד צאה"כ ולכך היו מאחרין
 במוצ"ש ומ"מ זמן יציאת השבת להיות מותר במלאכה הוא ג' רבעי מיל אחר
 שקיעה"ח...". ומתוך שברור כי בשעור זמן זה שאחר השקיעה בהר אין שם אור
 גדול יותר מאשר במשור⁵⁰ נדמה, כי הביאור הוא, שגר' בצפורי אור גדול⁵¹
 אפי' עד זמן צאה"כ הגר' במשור⁵², ולכן המשיכו לחכות כגר' עד סוף ביה"ש
 לפי חשבונם, ולמעשה, קובע האבודרהם, שסגי לחכות גם בהר שעור הזמן של
 ביה"ש אחר השקיעה, ור"ל שקיעה שבמשור, ונמצאנו למדים עכ"פ כי צאה"כ
 בהר שווה לזה שבמשור, להלכה. אלא שנדמה שאין הביאור כך בכלל. שכן קטע
 זה שבו דן ואומר, „ומכל מקום...“ אינו קאי על צפורי, אלא על כל דין התוספת
 שיש להוסיף במוצ"ש לכתחילה, ולעולם יתכן שמנהג צפורי הוא מדינא, ונמצא
 שאין בפירוט ל"ש זה שבאבודרהם, הוספת ביאור לספק הנידון⁵³.

פוסקים ראשונים נוספים כתבו בסתמא שחובה עלינו להקדים את השבת
 ולאחר ביציאתה כדי להוסיף מחול על הקדש, ויליף לה ממימרא זו של ר' יוסי,
 שבה אנו דנים. כ"כ בסתמא במנורת המאור⁵⁴, סדרע"ג⁵⁵, המנהיג⁵⁶, שבה"ל⁵⁷,
 ובחי' אגודה למס' שבת⁵⁸. היו שפירטו גם קצת ביאור נוסף, כרש"י, תר"י,

48 בסדר מעריב של שבת ד"ה „ומקדימין“; ותפלת ערבית של מוצ"ש ד"ה „מה
 שמאחרין“.

49 בס' תצ"ג ח"ל: להוסיף מחול על הקדש במוצ"ש דאמר ר"י... ולכך היו מאחרין
 במוצ"ש... וכדברי האבודרהם ממש.

50 כשעבר שם שעור זמן זה אחר השקיעה, וכדלעיל. מתוך הנחה שיש ליישב דברי
 האבודרהם הללו עם המציאות, אמנם אם נניח שהאבודרהם נוגע בביאור הסוגיא ללא
 שנצטרך ליישבו עם המציאות יתכן שסובר שאכן בהר נמשכים הרמדומים, ועי' הערה 25.
 51 במיוחד באוסף.

52 וגם שם בפני הרקיע העליונים.

53 שהנה דנו האחרונים, בתשובות „בני ציון“ ח"ב ב„תשובה כהלכה“ ותגרי"ט בספרו
 (ע' נ"א) כיצד כתב האבודרהם דמ"מ לאנוס שרי במלאכה במוצ"ש מיד בעבור ג'
 רבעי מיל אחר השקיעה. והנה לפי מש"כ המטה משה וז"ל: „...ומ"מ זמן מוצ"ש להיות
 מותר במלאכה הוא משישלים ביה"ש דר' יוסי והוא אחר ביה"ש דר' יהודה... נמצא
 אחר שקיעה"ח כדי להלך 1500 אמה, מותר בעשיית מלאכה“ גר' שבא לומר דין
 חוספת — אינו מעכב, ולעולם מתחשב בח' יוסי אלא שהוא כהרף עין מיד לאחר
 ר' יהודה, ולדברינו אלה נפלה הראיה מלש' האבודרהם, וכמש"כ בפנים.

54 ס' קנ"ו.

55 ריש סדר שבתות, ובאוצה"ג שבת קי"ח: (ע' 107).

56 הל' שבת ס"ק ב' ומוצ"ש ס"ק ס"ה.

57 ס' קכ"ט.

58 דף קי"ח:

ר"ג⁵⁹, והמאירי שם⁶⁰, הראבי"ה למס' שבת⁶¹, ובספר העיתים⁶² שכתב וז"ל: „בטבריה, קודם שיעריב השמש בשאר מקומות מתכסה בו... ובצפורי מתוך שישבת בראש ההר אע"פ שהוערב השמש בעולם נר' עדיין... כאילו יום הוא, ונמצא מוסיף מחול על הקדש...". והנר' לכא' שהראשונים שלא פי' דבר בסוגיא אפש"ל סס"ל שהכל נעשה מדינא, ומתוך שרצה ר"י לעשות כמותם מוכח דין תוספת, ויתכן, לעולם, שהם עשו למשוה"ד ובוה שבחם ר' יוסי שקיימו דין תוספת כראוי עי"ז. וכך גם אין ללמוד ממילא מדברי הראשונים בברכות נ"ג: על סוגיתנו⁶³. אבל מתוך ששאר הראשונים כמאירי, ראבי"ה, ר"י אלברצלוני בעיתים ועוד, פירטו בדבריהם, יש ללמוד עכ"פ שהשקיעה בטבריה, אף שנר' מוקדם אינה כך מדינא, ושהלילה הנר' מאוחר בצפורי אינו נחשב כך אלא לחומרא ואפשר שיש לדייק מלש' שגם השקיעה שבצפורי, אינה מאוחרת לזה הנר' במישור אלא כסייג⁶⁴. וכאן עלינו לדון בדברי המהרי"ל המובאים להלכה. מתוך הקושי בלש' המהרי"ל ובהערת המג"א עליו, דנו האחרונים בבאורים שונים לדבריו⁶⁵. יש הסוברים כי

59 כנ"ל בריש פרק זה.

60 למס' שבת קי"ח: (ע' 460 י"ם תשכ"ה).

61 ס"י קצ"ו (ע' 245 שורה 11) מפרט גם ענין עמקתה של טבריה וגובהה של צפורי. ויעוין שבעל הרוקח מביא את פירש"י בראבי"ה ח"א סי' קנ"א (ע' 151 שורה 16) ונשאר עליו בקושיא כיון שאינו מכיר שטבריה אכן עמוקה.

62 ט' 41. בסופו כתב: „נמצא מוסיף מחול על הקדש בין בכניסה בין ביציאה". וצ"ב ואם למד שאכן היה בשני המקומות יחד, או ר"ל שר"י שמקוה לקיים שבת כשניהם יוסיף עי"ז בע"ש ובמוצ"ש.

63 על מינרא דר' יחנן בברכות נ"ג. „המהלך בע"ש בטבריה ובמוצ"ש בצפורי והריח ריח, אינו מברך... כת' תר"י, את פירש"י לסוגיין (כנ"ל), ובת"ס רא"ש ות"ס ר' יהודה החסיד, ובמכתם — נרמז על פי' הסוגיא דנו, ומ"מ אין ראייה מלש' שם.

64 וכלש' העיתים דמיירי בהערב שמש, ותר"י — הסתרת החמה, ומ"מ יתכן שמייירי בצאה"כ ועי' הערה 33. עוד יש לדון אי ס"ל לראשונים אלו כר"ת, מ"מ הראיות לענייננו קיימי, שכן גם לר"ת יש נ"מ מתי היא שקיעה שניה, וזו תליא בספיקא דידן ממש כשקיעה ראשונה לגר"א, ואעפ"כ י"ל דשקיעה שניה תליא בהארת הרקיע, ושמא זה אינו מתאחר בהר, אמנם י"ל שנמדד ע"פ האופק וא"כ הרי הוא מתאחר בהר, ומקדים בעמק. גם הראיה שהבאנו מלשון רש"י ורב ניסים גאון יש לדחות דלא שבחו אלא את הנמצא במקום אחר ועושה כטבריה וצפורי, ולעולם שם — מדינא הוא, ובספר הברית דחה אפשרות זו דא"כ משובחים הם יותר מאנשי טבריה, ומשמעות הגמ' דר' יוסי ביקש שיהא חלקו כמוהם. ועי' הערה 11.

65 ע"ש במהציה"ש שביאר דבריו בפשטות, ונר' שכיוון למה שהסקנו לקמן. ועי' לעיל בדברי ה„אגרות משה" ומועדו"ז, שבשניהם אין דחיה למה שיש להוכיח מכאן באופן ברור בדבר נכוי הרים, עכ"פ לגבי שקיעה. ומה שהתקשה בספר הברית מדוע סמך על נכוי הרים במהרי"ל רק עד צאה"כ, וכשראה כוכבים — אע"ג שנגרם לו ע"י חשכת העמק — לא ניכה ההרים, וחילק בין שקיעה לצאה"כ, מיתשב בפשיטות לפי מש"כ דבמצאות א"א שראה צאה"כ קודם שראום מאחורי ההרים ג"כ וק"ל.

אין מהם ראייה לנכוי הרים כלל, ותמצית דבריהם, כך הוא ⁶⁶: אם נניח כביאור המ"ב ⁶⁷ שזמן מנחה גם למהרי"ל הסובר כר"ת, הוא מדינא עד שקיעה שניה בלבד — ולא במשך ביה"ש שאח"כ, יש לומר כי מחוץ שאיננו בקיאים בסימניה החמיר המהרי"ל להתפלל מנחה רק עד שקיעה ראשונה, אא"כ בשעת הדחק ⁶⁸, ואפי' אם סובר המהרי"ל כנאונים ⁶⁹ מ"מ כוונת המג"א לומר, שכשמוקם זה בלבד מוסתר ע"י בתים, או הרים שע"י העמק, אבל באיזורים קרובים נר' השמש ואינה מוסתרת, הוא חשוב יום, ואין מכאן ראייה לנכוי הרים, כעקרון תמידי ⁷⁰. אבל נדמה, שעיון נוסף בדברים מכוון לראיה מפורשת, מתוך דעת המהרי"ל והמביאים אותו ⁷¹: כל מה שיש לפלפל בביאורו לא בא אלא מתוך שקצרו הד"מ והמג"א את לשונו, ובמקור הדברים כתוב כך: „ואם שהה עם החזרה (חזרת הלכת); סמוך לצאה"כ מ"מ היה מתפלל תפלת המנחה ומייתי ראייה מפרק „כל כתבי" אר"י היא חלקי עם מכניסי שבת בטבריה ר"ל מתוך שישבו בין ההרים ומחשכי להו מבעור"י וממוציאי שבת עם יושבי צפורי ר"ל שישבו בראש ההרים, אלמא בני טבריה אם גם החשיך להם בין ההרים מ"מ אחורי ההרים עדין הלזם גדול ועוד לא עבר שעת המנחה. ואמר שקבלה היתה בידו...⁷² ומעתה נר' שאין ספק בביאור דבריו, שנמוקו היה כי עדיין יום הוא „מאחורי ההרים", ולא בסביבה שאינה מוסתרת או בהרים שבמזרח וכד', וכתב עוד שעדיין לא עבר ממילא שעת מנחה, משמע שהראות במקומו היתה על שעה שבה כבר עברה שעת המנחה, מדינא, ולא שהוא סייג בלבד. וא"כ זהו עיקר חידושו שמנכין את ההר בחשבון זמן מנחה, ומה שאינו אלא בשעה"ד, הוא פשוט, דחשבון הנכוי לא נהיר לע"ה, ולפי"ז ברורים ג"כ דברי המג"א, שכוון לבאר עיקר דברי המהרי"ל דה"מ דווקא

66 הרב וויזר, ב„שעלי דעת" ובמכתב.

67 סי' רל"ג ס"ק י"ד, ובשעה"צ ס"ק י"ז, בשם הפמ"ג. וכן נוקט המ"ב שם ס"ק ב' ה"א. 68 והנה היה מקום לומר כי המהרי"ל ס"ל לחומרא כגרא, או שס"ל כר"ת ואעפ"כ זמן מנחה רק עד שקיעה ראשונה, אלא שזה נדחה, דא"כ הל"ל, למהרי"ל, שעדיין יום הוא, מדינא, ואצ"ל משום דברי ר"י.

69 ובכה"ג יש לכא' ראייה גמורה על נכוי הרים שבאופק.

70 וזאת, רק את"ל שס"ל כגרא, דבפשטות ס"ל כר"ת.

71 יש לעי' במש"כ הרמ"א שמנחה עד צאה"כ, וכתב המ"ב שדברים אלו מצא במהרי"ל, (ע"ש בהערת המ"ב) ולכא' במהרי"ל לא ס"ל הכי, אא"כ משום שבעצם עדיין יום הוא, ובכה"ג שיש הרים, וקשה לומר שהרמ"א מיירי בכה"ג דווקא — שיש הרים באופק ושזו כוונת המג"א להעמידו בזה, אלא צ"ל שהרמ"א למד מהרי"ל כי עד שקיעה שניה (כשיטת המ"ב) שרי במנחה, שאל"כ אפי' מנכים הרים, אם כאן הוא כבר סמוך לצאה"כ לפי הראייה, א"א שע"י הנכוי היא זה קודם שקיעה ראשונה. וכזה א"ש פשט דברי המהרי"ל שהוכיח משבת, דא"ת דהתם ע"י נכוי ההר, היה ביה"ש — כפי הזמן שאחורי ההרים — הרי הוא כבר שבת, אלא ע"כ שאחורי ההר הוא קודם שקיעה, וצ"ל שמירי בשקיעה שניה — שהרי הכא הוא כבר נר' כאילו ביה"ש, והו סמוך לצאה"כ דאמר.

72 מהרי"ל, ה' תפלה, ע' 61.

בעיר שבתיה גבוהים ומסתירים השקיעה, או בעמק משא"כ בסתם מקום שכבר שקעה שם חמה באופק הפתוח, דבזה לא מיירי המהרי"ל כלל, אא"כ בכה"ג שיש את מה לנכות⁷³.

לסיכום ייאמר, כי בירור בסוגיא זו ומפרשיה השונים, מראה דילפינן שפיר מהכא לנכות האופק לשקיעה, לראשונים רבים, ואשר מהמציאות ומדבריהם נר' ג"כ, שבעמק ובהר יש לחשב את צאה"כ בזמן בו הוא נר' במישור. וישנם, אשר ביארו נר' את סוגיתנו כך שהזמן ההלכתי של היממה, בטבריה וצפורי אכן שונים זמ"ז, וסתימת דבריהם נוטה להתפרש כך שהשקיעה בכל מקום אולא כפי הראייה, ואולי גם צאה"כ בעקבות כך. ושאר צורות שבהם נעמיד את דבריהם ללא שהם רמזו לכך, צ"ע.

נעיר כאן עוד על השיטות, כפי שנמנו לעיל בפ"ב.

(א) בדברי הגרי"ט בנושא זה, יש להעיר כי ביאורו והוכחתו מדברי תר"י בברכות, צ"ב, שכן בסוף דבריו כתוב במפורש שמחוך מצב זה, הוסיפו אנשי צפורי מן החול על הקדש יותר, ולפי ביאור הגרי"ט הרי הוספתם, מדינא היא! (ואפש"ל ששקיעה מדינא, וצאה"כ המאוחר הינו רק חומרא, ודו"ק) ועוד יעויין בתחילת דברי תר"י, שיתכן לבאר מש"כ, „שהיו בהר"… אינו אלא מתוך שבסוגיא דיברו רק במצבים אלו בעמק ובהר, ולא ביושבי המישור, ומ"מ צ"ע. גם מבירור השיטות הרבות שהבאנו נר' שביאורו המחודש של הגרימ"ט בסוגיא, אינו נקוט בשום מפרש, וכולם פי' שענין טבריה וצפורי שווה, וגם לא דקאי אר"י עצמו, ונמצאת שיטתו (שכמותה נהוג, למשל לענין נכר גובה הרי ים בשקיעה, שאין מנכים אותם) צ"ב לכא'.

(ב) ש טות הגרא"ז מלצר והגרש"ז, כי ישנו מצב אמצעי של המישור (או 4 דק' אח"כ) א"ש לביאורים הרבים הנוקטים שאין הסוגיא מיירי בהנהגה מדינא, אלא רק לפני משורת הדין⁷⁴, כן גם נכונים לפי"ז דברי ה, בני ציון" שלמעשה סובר לגבי שקיעה לנכות ההרים, ורק בצאה"כ אויל כל מקום כראייתו, וכדעת הגרמ"פ.

(ג) בשיטת ה, בני ציון" צ"ע: הר המכסה רק כחצי מעלה, כך שהשמש אדומה בהיותה עליו, אלא שה"ה שכך היתה נר' אולא ההר, במקום זה, ונמצא

73 עי' הערה 71. ובדבר דעת הרמ"א בחישוב השעות הזמניות, עי' בדבריו בד"מ סי' רל"ה בשם תרוה"ד שגר' שהם מחושבים עד צאה"כ, ואילו יש שדנו מדבריו בסי' רס"א

סע' א' ב' שס"ל כלבוש.

74 ולבעל התניא, צ"ל שהאיחור, הוא של יותר מ"4 דק'. אמנם שתיקתם של כל הראשונים מורה שלא כדבריו. ועוד, דאי כדבריו, והגרמ"פ, ואור היום, כי שקיעה"ח לנמצאים בעמק תלויה בראייה מההר, נמצא כי היושבים במישור ג"כ עשו למשוה"ד אם קבלו שבת לפי ראייתם, ואילו הדגשת הגמ' והראשונים מוכיחה שרק יושבי העמק משובחים.

שלא ההר גורם את אדמומית החמה, האם יש לנכותו — אם לאו?
 בדבריו, מאריך הוא כדלקמן בפ"ו, להוכיח מלש" התלמוד, ע"פ הנחתו, כי
 ההגדרות שבגמרא — וודאי נאמרו בכל המצבים, ואילו לפי דבריו כי השקיעה
 תלויה בסימניה וצאה"כ בראיה, משכח"ל שביה"ש יהא קצר ביותר, לדעתו, שאכן
 העמק מקדים את ראיית הכוכבים?

(ד) בשיטת הרב פינשטיין צ"ע: בכל היטובחו נוקט הוא כדבר פשוט כי
 אנשי טבריה הקדימו גם במוצ"ש, ומכאן למד שצאה"כ מוקדם בעמק, ושצפורי
 איחרה גם בע"ש, ומכאן למד ששקיעתה שם מדינא. ולא ידעתי, זאת מנין, שלכא-
 בסוגיא אין לכך רמז כלל?

לדבריו, יצויר שהשקיעה ההלכתית בטבריה, שהיא הנר' מצפורי תהא סמוכה
 לצאה"כ ממש, כך שלא יהא ביה"ש כלל, וזה תימא. (משא"כ לדבריני, אפי' יהא
 צאה"כ בהר קרוב לנר' במישור מ"מ תמיד יהא שם שעור זמן של דמדומים —
 אמנם קצר יותר — שהוא ביה"ש, אמנם יתכן שלא, ובהרי ההימליה נר' צאה"כ
 סמוך מיד אחר השקיעה).⁷⁵

(ה) לדברי „אור היום“ והאחרונים הסוברים כי ראיית אור החמה בסביבה
 מהני⁷⁶, נר' לכא' להביא ראיה מירושלמי מפורש " במס' ר"ה פ"ב ה"א וימא פ"ג
 ה"א וז"ל: „ר' אמי מל על פי נשים דאמרן שמשא הוות על סוסיתא“ וע"ש בפ"י
 קרבן העדה, ופנ"מ. ולכא' אם נכון להניח שר' אמי היה בטבריה (כדנר' בגמ'
 ברכות ה.), ו„מל“ פ"י בשבת, כמוכח בירושלמי שם, ע"פ עדות שעדיין ראו השמש
 על הר הנמצא במזרח טבריה, וכוונתם — שנר' עליו אור ונולד קודם שקיעה.
 יש להוכיח מכאן, שאין שקיעה הנר' אלא העלמות האורה במזרח היא — נחשבת —
 כהלכתית בטבריה, אמנם יתכן שדיו טבריה כבמישור, ואינה ראיה ששקיעתה היא
 הנראית בהרים הגבוהים, ועוד י"ל שהתנוק נולד בסוסיתא; ומ"מ זכר לדבר איכא.

(ו) יעויין עוד במה שהאריך „קונטרס הנשף“ לבאר ע"פ השיטה שאין
 שקיעה להלכה עד העלם נצוצותיה את דברי הראשונים בסוגין⁷⁷, ויש להעיר
 כי חלק מהנחותיו שם, אינם מוכרחות, כגון זו שאם סימני שקיעה זכיה"ש במזרח,
 הרי אין לטבריה שום ייחוד, ולכא' אינו כן, שהרי גם במזרחת היו הרים, וא"כ
 נסתרו סימנים אלו ממנה. מלבד מה שאפשר שליושבי עמק לא נמסרו הסימנים
 בכלל, וכמו שצ"ל לר"י מגש. אמנם גם מסקנתו של ר"מ פוזן היא, שכיון שרוב

75 יש לעורר עוד על פרטים בדיון שב„בני ציון“, ושׁו"ת אגרות משה, אלא שאין
 כאן מקומו.

אודות מה שחילק הגרמ"פ ע"פ דברי ר"ת כי השמש בוקעת ברקיע, בין שקיעה שאינה
 תלויה בראית כל מקום ובין צאה"כ, כבר העיר בספר הברית כי ע"פ דברי הראשונים
 המבארים אפי' לשיטת ר"ת שהשמש מהלכת מתחת לארץ אין מקום לחילוק זה, ומצד
 הסברא יש לדחותו, דלמחשיך ובא קרא יום.

76 הרב וויזר, והרב שטרנבוך, וכן לשיטת בעל התניא, והגרמ"פ אולי.

77 העמידני על מקור זה, אחי ברוך יוסף.

78 במיוחד דן בשיטת רש"י.

הראשונים ס"ל שביה"ש דר' יהודה מתחיל מיד עם השקיעה, ה"נ ס"ל לרש"י ס"ז.
 בפסיקתא רבתי כ"ג שנינו: ,,אמר ר' חנינא: פעם א' משכני ר' ישמעאל
 בר' יוסי אצל פונדקאי א' ואמר לי כאן התפלל אבא של לילי שבת, בע"ש... ועד
 דסליק מערב לצפורי...". וכן הוא בירושלמי ברכות פ"ד, תענית פ"ד, ובב"ר פר' י'.
 ומקרה זה מבואר שפיר, אם נניח שר' ישמעאל סיפר על אביו, ר' יוסי, שעשה
 כן בצפורי, והיה זה מדינא ערב שבת, ועדין חול, או משום הגובה, או מפני שיטתו
 של ר' יוסי שביה"ש כהרף עין בלבד, אולם מתוך שבטבריה כבר קבלו שבת,
 עשה ר' יוסי כדבריו והתפלל של שבת, כך שיהא חלקו עמהם. וזכה בזה להוסיף
 מחול על הקודש, יותר מהנצרך, לפנים משורת הדין.

(המשך יבוא)

79 בפרק שני, ס"ק ח' (ע' 61-62).

דברי תורתנו הקדושה כולה מראש ועד סוף ממעין חכמה העליונה נבעו, כל דבריה
 ומצוותיה, חוקיה ומשפטיה, בנויים על מוסדות תבל וצאצאיה, חכמות הטבעיות ומה
 שלמעלה מהן הרבה כגובה שמים מעל הארץ, כולם מיוסדים על עמודי המדע והתבונה,
 על כחות הנפש ונצחיותה, חקוקים על יסודי האמת והצדק לעולם לא ימוטו, שהם
 טעמי המצוות, אשר על חלק קטן מחלק חלקי חלקיהם ענוזו החכמים השלמים
 בחקירותיהם.

הרב יצחק דב הלוי במבגר זצ"ל: מלאכת שמים, כלל א.

גיל הלויים בעבודתם בימי בית-שני

במעמד החגיגי, המתואר בס' עזרא פרק ג': ח"ג, לכבוד חדוש בנינו של הבית-השני, נאמר: "...ויעמידו את הלויים מבין עשרים שנה ומעלה לנצח על מלאכת בית-ה'".

מזן הראוי היה להקדיש מחקר מקיף בבעיותיהם של הלויים נתקופת שיבת-ציון, אך ברשימה זו אדון רק בגילם של הלויים, כבעיה בפני עצמה.¹ מרבית הפרשנים הבינו את כוונת הפסוק הנ"ל, שהלויים הרעמדו במעמד החגיגי של הנחת היסודות לבנין המקדש, אם כדי, "לנצח ולומר שירה לפני הבונים" (כדברי רש"י ובודמה לו מלבי"ם), או כדי, "לחזק את הבונים" (כלשון ר' משה קמחי²).

פרשנים מודרניים כא' כהנא, בפירושו לעזרא, קבע בפשטות שגיל הלויים לעבודת המקדש נקבע לגיל עשרים שנה וזהו אותו גיל הנוכח בדבה"א כ"ג: כד"כ, בניגוד לגיל שקבעה התורה בס' במדבר ח': כד"כ, "מבן חמש ועשרים שנה...". — מ' זר-כבוד בפירושו לספרי עזר"נ העיר בהערותיו לפסוקנו ש, "כאן הקדימו גילם, מפני שמעטים היו".

הדברים טעונים בדיקה כפולה: (1) האם הפסוק בעזרא, המוסר על, "העמדת" הלויים, מתכוון לעבודתם הקבועה בבית-השני, או שמדובר במעמד חגיגי חד-פעמי.

(2) האמנם חל שינוי בגיל העבודה של הלויים, והאמור בתורה שהלויים ישרתו רק מגיל שלשים שנה ומעלה³, "תוקן" ברבות הימים וגיל עבודתם הועמד על

1 בשנת שע"ב (1612) פירסם ר' אברהם משער-אריה, הרופא, במנטובה, ספר, "שלטי-הגבורים", הדין בעניני המקדש וכליו וכו' ובו פרק מיוחד המוקדש לגיל הלויים, ענינו, לו מוקדשת רשימה זו, כמעט ולא התבהר בו, פרקים מן הספר ראו אור במהדורה ישראלית, בספר, "השיר שבמקדש", שהוציא שאול שפר במסגרת האינצק-לופדיה לעניני המשכן והמקדש, בשנת תשכ"ה.

הרב יוסף הלוי סגל, הוציא לאור ספר, "תורת-לויים", בן שלשה כרכים (ניו-יורק תשי"ח-תשי"ד). בספר מלוקטות ומבוארות מרבית ההלכות הקשורות בעבודת הלויים. הספר הגיע לידי רק אחר כתיבת רשימה זו, אך משחיפשתי בספר אם כבר הקדימני המחבר בסברותי שהבעתי במאמר זה, נוכחתי לראות שהרב סגל הניח לי עדיין מקום להתגדר בו. בסוף מאמרי הוספתי חדוש בשמו, שעולה בקנה אחד עם דברי הסכום שלי.

2 הפירוש המיוחס ב, "מקראות-גדולות" (במרבית הדפוסים) ל, "אבן-עזרא", הוא לאמיתו של דבר פירושו של ר' משה קמחי (אחי הרד"ק), כפי שהודפס בשער, "מקראות-גדולות" משנת שי"ח ושנת שכ"ח (לפ"ק). מקור הטעות הוא ככל הנראה המו"ל של "מקראות-גדולות" שנת רפ"ה.

3 במדבר ז', ג נאמר שיש לפקוד את בני קהת, "מבן שלשים שנה ומעלה... לעשות מלאכה באהל-מועד" וככל תמהו חז"ל: "ולהלן הוא אומר: 'מבן חמש ועשרים שנה'

עשרים שנה? אם אכן נעשה שינוי כזה, מי שינה? אימת שינה? משום מה שינה? מה היתה סמכותו לשנות דין תורה?

במקומות רבים במקרא, באה לשון „העמדה“ (בבנין הפעיל) במשמעות של מְנוֹי לתפקיד מסוים, כמו: „ויעמד לו כהנים לבמות“ (דה״ב י״א, טו), או: „ויעמד שופטים בארץ“ (שם י״ט, ה) ועוד.⁴

במיוחד באה לשון העמדה ביחס ללוויים, בספר דברי-הימים, שלפי מסורת חז״ל נתחבר בראשית בית-שני (ב״ב טו, א). למעלה מעשר פעמים באה שם לשון עמידה, בצורות שונות ביחס ללוויים (לפעמים בצדם של הכהנים ולפעמים רק לגביהם בלבד): „ויאמר דוד לשרי הלויים להעמיד את אחיהם בכלי שיר נבלים וכנורות...“ (דה״א ט״ו, טז), „ויעמד את הלויים בית ה' במצלתים בנבלים ובכנורות...“ (דה״ב כ״ט, כה) ועוד.

אמנם לפי פשוטו של מקרא, מתייחס הפסוק בעזרא ג', ח, ויעמידו את הלויים מבין עשרים שנה ומעלה למעמד של הנחת היסודות לבנין, אך לא מן הנמנע שיש כאן כוונה נוספת למסור, שהלויים נתמנו לתפקידם הקבוע, מבין עשרים שנה ומעלה. שני פסוקים להלן, באותו תיאור, שוב נזכרים הלויים, „במצלתים“ כשהם מהללים את ה', „על ידי דוד מלך ישראל“⁵. ההעמדה בפסוק זה (י): „ויעמידו את הכהנים... והלויים...“ מתייחסת ללא ספק למעמד החגיגי המתואר שם, בו הודו לה', „כי טוב כי לעולם חסדו“ (יא) וכל העם הריע תרועה גדולה (שם). יש לשים-לב שפסוק ח מדבר בפעולה שהחלה: „החלו זרובבל... וישוע...“, כלומר פעולה ממושכת. הפסוק קצר וניתן להשלימו: זרובבל וישוע החלו במלאכת הבנין, או: המנהיגים החלו בארגון עבודת-המקדש והעובדים בו: הכהנים והלויים.

במעמד החגיגי של הנחת היסודות, כבר תקעו הכהנים בחצוצרות? והלויים

- (שם ח, כד), הא כיצד? ותיצרו: כ״ה ללמוד ושלשים לעבודה“ (חולין כ״ד צ״א).
- 4 „התך מסריסי המלך אשר העמיד לפניו“ (אסתר ד', ה), „ומנערי העמדתי על השערים“ (נחמיה י״ג, יט), סנבלט מאשים את נחמיה ש„העמיד“ נביאים בירושלים, היינו „נביאים מטעם“, כדי להכריז עליו שהוא „מלך בירושלים“ (שם ו', ז). מששב נחמיה לירושלים, אחר היעדרות של „ימים“, שעשה בחצר המלך, הוא שב ומקבץ את הלויים, אשר ברחו מירושלים, „ואעמדם על עמדם“ (שם י״ג, יא) ועוד.
- 5 זה מקרא קצר, ששיעורו: להלל את ה' על ידי שירות דוד מלך ישראל.
- 6 אני משער שבאותו מעמד הושר מזמור קי״ח, ממזמורי „הלל המצריי“ (ברכות ג״ו ע״א) שעליו אמרו בברייתא (פסחים קי״ז, ע״א): „נביאים שביניהם תקנו להם לישראל, שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק... ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתו“. כאשר נאספו גולי-בבל לירושלים, כדי לבנות מחדש את המקדש השני, היתה ראיה אותה שעה שייאמר בה מזמור זה, המתאים למעמד לא רק מצד תכנו: „אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה“, או: „ברוך הבא בשם ה' ברכנוכם מבית ה'...“ אסרו חג בעבותים עד קרנות המזבח“ וכו', אלא יש מקום לזהות את הביטוי „ובהדות לה' כי טוב וכו'“ שבעז', עם מסגרתו: הפתיחה „הודו לה' כי טוב וכו'“ וסיומו: „הודו לה' כי טוב...“
- 7 התקיעה בחצוצרות, נועדה לכהנים בימי שמהה ומועד ובראשי-חדשים (במדבר י', י).

ניגנו במצלתים ושירו שירי הלל והודאה. אמנם בכך לא חס תפקיד הלויים. הלויים „העמדו“, היינו ניתמנו „לנצח על עשה המלאכה בבית האלקים“ (ט), כלומר: היה עליהם לפקח על מלאכת הבניה, אך סביר מאד שהמשוררים שבין הלויים, כבר החלו למלא תפקידים בשירה וזמר בעת הקרבת הקרבנות. יש לזכור, שעל אף שרק זה עתה החלו בבניינו של הבית, כבר התנהלה עבודת הקרבנות על הר- הבית זה שבעה חדשים (עזרא ג': ו,ח). בלשון אותה תקופה, באה המלה „מלאכה“ לא רק בהוראת עבודת-כפיים (כמו מפעל בניה), אלא גם בהוראה של עבודת-הקדש, כגון: „...וכהנים משרתים לה' בני אהרן והלויים במלאכת“ (דה"ב י"ג, י) וכפי שפי' שם רש"י: „כלומר במלאכתם, זה לשיר וזה לשוער, כל איש למלאכתו, כאשר הכין דוד“. גם בספר נחמיה באה „מלאכה“ בהוראה זו של עבודת המקדש: „הלויים והמשוררים עשי המלאכה“ (י"ג, י) ועוד.

בשעה שנעשתה „מלאכה“ בבית האלקים, היינו התנהלה שם עבודת הקרבנות, עמדו הלויים „לנצח“ על עושי המלאכה, היינו לשיר ולנגן.

אמנם כפי השערת, במקום אחר⁸, היה דינו של המזבח על הר-הבית, בתקופה שלפני השלמת הבית, כדינה של במת-צבור ולא מצינו שיר שהלויים היו שרים בעת הקרבה על במה. אף אם לא היו חייבים או עדיין ב„עבודת-עבודה“, היינו בשירה, יש לזכור ששירה היתה נאמרת על כל עולות הצבור (ערכין י"א, ע"ב) והכתוב בעזרא הדגיש שבאותה תקופה הוקרבו עולות (עזרא ג': ב"ו) דווקא⁹. כשם שנביאים, שעלו עמהם מן הגולה, העידו ש„מקריבין אף על פי שאין בית“ (ב' זבחים ס"ב ע"א ובמקורות חז"ל רבים נוספים), התירו אולי גם את שירם של הלויים, שילווה את עבודת הקרבנות.

תיאורם של הכהנים, שתקעו בחצוצרות והלויים שנגנו במצלתים ושירם של הלויים ששרו „בהודות לה' כי טוב“, יתכן והוא תיאור של נגינה ושיר שלחו העלאת קרבנות, שהוקרקו „על הוסד בית ה'“ (עזרא ג', יא)¹⁰. בראשית פרק ג' (שם) נומק דבר הקמתו של המזבח: „כי באימה עליהם מעמי-הארצות“ (שם ג) ונראים דברי רמ"ק¹¹ שפירש, שהמזבח נבנה כדי שיוכלו להקריב קרבנות „לא-ל שיעזרם“. משום שהיתה עליהם אימתם של העמים השכנים, ביקשו את קרבת ה' — באמצעות קרבנות — כדי שיעזרם. חגיגת הנחת היסודות, היתה לפי זה,

הנועמד החגיגי של הנחת היסוד למקדש, היה מעין „יום טוב“. — מאידך ידוע ממקורות חז"ל המתייחסים לימי בית-שני, שגם יום יום תקעו שני כהנים בחצוצרות, כשהם עומדים על שלחן החלבים (תמיד פ"ז, מ"ג).

8 „פסח ראשון בימי בית שני“, „בשרה-החמד ז', תשל"א, ע"ע 435—439 עיין בעיקר שם עמ' 435.

9 השווה לפי' מלבי"ם, שם.

10 בכך גם מוסבר כיצד היו הכהנים „מלבישים“, שהוא מקרא-קצר ושיעורו: מלובשים בגדי כהונה (רמ"ק). בעת עבודת הקרבנות היו חייבים הכהנים ללבוש בגדי-שרת. שלא בשעת עבודתם היה אסור להם ללבוש בגדי כהונה (רמב"ם פ"ח מהל' כלי-המקדש, הי"ב).

11 ראה לעיל הערה 2.

טקס של קרבן, תפלה ושירה, בו נטלו חלק כהנים בעבודתם, לויים בשירה וזימרים וישראל במעמדם שם. בתודה על חסדי ה' עד הגה ובתפלה להצלחה בעתיד חגג העם מעמד גדול זה.

במקומות שונים בש"ס, מובא מאמרו של ר' יהושע בן לוי: „בעשרים וארבעה מקומות נקראו כהנים, לויים“ (בכורות ד' ע"א, יבמות פ"ו ע"ב ועוד). מן הגמרא בב' חולין כ"ד ע"ב נראה שגם את הפסוק בעזרא ג', ח' ביקשו לבאר עפ"י כלל זה, שהאמור „לויים“ — כוונתו לכהנים. בכך מסולקת הסתירה בין המקור בס' במדבר ח', כה, לבין המקור בעזרא. בתורה נאמר: „זאת אשר ללויים“ (שם) ודייקו (בחולין, שם): „ולא אשר לכהנים“. רק גיל הלויים הוגבל לגיל עשרים וחמש שנה (ולשלישים שנה) ואילו לגבי הכהנים — לא חלה מיגבלה זו.

בכל המקומות בש"ס, בהם מובא מאמרו של ריב"ל בענין כ"ד המקומות, בהם נקראו כהנים „לויים“, לא פורטו המקומות¹² וזה איפשר לכלול במספר „עשרים וארבעה“ לא רק את פסוקו שבעזרא ג' (כדרשת הגמ' בחולין כ"ד), אלא גם פסוק בדה"א כ"ג, כד: „אלה בני לוי... עשה המלאכה לעבודת בית ה' מבן עשרים שנה ומעלה“. מפשוטו של פסוק זה, משתמע ברור כפי שפירש רד"ק, שבימי דוד נקבע שירותם של הלויים מגיל עשרים שנה ומעלה. הכתוב, שם, מנמק את סיבת השינוי שחל בגילם של הלויים, לעומת האמור בתורה: „וגם ללויים אין לשאת את המשכן ואת כלי עבודתו“ (שם כו). אחר ההתנחלות, משפסקו גדודי המשכן, לא נדרשו יותר הלויים לשאת את המשכן וכליו, וגיל שירותם הועמד איפוא על גיל עשרים שנה¹³.

לשיטת רד"ק, נקבע בימי דוד גיל שירותם של הלויים לגיל עשרים שנה, היינו גיל צעיר בעשר שנים מהגיל שנקבע בתורה, לנשיאת המשכן וכליו.

12 בספרי לדברים י"ח, ו דרשו את הפס', וכי יבא הלוי: „יכול בבו לוי ודאי הכתוב מדבר.. יצאו לויים שאינם ראויים לשירות“, היינו: „הלוי“ האמור בתורה (שם), כהן הינהו. — בבבא-קמא ק"ט, ע"ב אמרו: „מנין לכהן שבא ומקריב...? ת"ל: 'ובא בכל אות נפשו ושרת'“ — זוהי מובאה מן הפסוק הנ"ל בס' דברים, הפותח: „וכי יבא הלוי“. אעפ"י שבש"ס לא נתפרש הדבר, משער הרב ברוך אפשטיין ב„תורה תמימה“, שכנראה זהו אחד מכ"ד המקומות בהם נקרא כהן „לוי“. — הרב יוסף סגל פרסם ב„פיני“ כרך ג"ה (ע"ע שמו—שמוט) רשימה בנושא: „בכ"ד מקומות נקראו הכהנים לויים“ ושם פירט את המקומות. לפי שיקוליו. את פסוקו מעזרא ב', ח אין הרב סגל מונה שם!

13 רק עוד פעם אחת הוצרכו הלויים (או הכהנים?) לשאת את הארון, עיין בדה"א ט"ו: ויט כו—כו.

מן הראוי לעיין בהשגות הרמב"ן לספר המצוות של הרמב"ם, שורש שלישי. לשיטת רמב"ן נשארו שתי מסגרות גיל: מבן שלשים שנה ועד בן חמשים שנה, למקרה שיצטרכו לשאת את הארון. מבן עשרים שנה ומעלה (ללא מיגבלת גיל עליון) — לשאר עבודות. ויפים דברי רמב"ן שם: „... שאין לנו בטחון שלא ישאו עוד ארון בבניו הבית או במלחמות העתידות לפני מלך המשיח... הא"ל יזכנו לראותו“

הרמב"ם פסק להלכה, בהל' כלי המקדש פ"ג, ה"ח, ש"לדורות אין הלוי נפסל בשנים ולא במומין, אלא בקול שיתקלקל קולו מרוב הזקנה... גם או, לפי הרמב"ם, יוכל הלוי להמשיך בתפקיד שוער. דברי הרמב"ם מבוססים על ברייתא המובאת גמ' חולין כ"ד ע"א, שמשם משמע שהגיל שנקבע בתורה לשירות הלויים (,,מבן שלשים שנה ומעלה") קשור בעבודה המיוחדת של הלויים, אשר הוגדרה שם: ,,לעבוד עבודה עבודה ועבודת משא" (במדבר ד', מז) דרשו: ,,לא אמרתי, אלא בזמן שהעבודה בכתף".

שני דברים נדרשו מן הלויים, טרם הכנסם לשרת, בקדש:

(א) בגרות ביולוגית.

(ב) תקופת התמחות.

(א) ,,ואינו נכנס לעבודה, עד שיגדיל ויהיה איש, שנאמר: איש איש על עבודתו" (שם ד', יט) — (רמב"ם הל' כלהמ"ק שם, ע"ס המשנה בסוף פ"ב בערכין).

המונח ,,איש", ברמב"ם (ובמקורות חז"ל), מקביל למונח ,,גדול" בהלכה, שמשמעו: בן שלש-עשרה שנים ויום אחד, שהביא סימנים¹⁴. רק משיגיע הלוי לבגרות זו, יוכל להתחיל בתקופת התמחותו.

(ב) תקופת למודיו, התמחותו בהלכות המקדש, נמשכה חמש שנים, שנאמר: ,,וזאת אשר ללוים: מבן חמש ועשרים שנה" (במדבר ח' כד) וכתוב אחר אומר: מבן שלשים שנה" (שם ד', ג) — הא כיצד? חמש שנים ללמוד" (רמב"ם הל' כלהמ"ק שם, ע"ס הגמ' בחולין כ"ד, ע"א).

לפי זה, יכול היה בן לוי שהחל תקופת התמחותו בגיל שלש-עשרה, להתחיל בשירותו במקדש כבר בגיל שמונה-עשרה, אלמלא תקנת דוד שקבע את גיל הלויים לעבודתם לגיל עשרים שנה (דבה"א כ"ג, כד). אמנם נמצא נמוק בכתובים משום מה הוריד דוד את גיל הלויים מן הגיל שקבעה להם התורה, אך לא נתפרש מדוע דווקא קבע את גילם לגיל עשרים. אולי אפשר לומר משום שבכל מקום במקרא נקבע גילם של ,,יוצאי צבא בישראל" לגיל עשרים שנה, נשא דוד ק"ו: אם לעבודת הצבא, ראוי להתקבל רק מי שמלאו לו עשרים שנה, על אחת כמה וכמה לעבודת ה' צבאות.

אשר לכהנים, מצינו בתוספתא זבחים פי"א, ד שרבי קבע שכהן כשר לעבודה רק ,,עד שיתא בן עשרים" (אעפ"י שהתורה לא הגבילה בגיל את הכהנים בעבודתם). רבי הסמיד דבריו על פסוקנו בעזרא ג': ,,ויעמדו את הלויים מבן עשרים שנה ומעלה לבצח על מלאכת בית ה'". גם אסמכתא זו מניחה ש,,הלויים" בפסוקנו הינם כהנים (וזה אחד מכ"ד המקומות במקרא...).

אגב נראה מכאן שחכמי התלמוד הבינו את פסוקנו לא כמתייחס למעמד חד-פעמי, אלא לעבודה קבועה במקדש (אמנם של הכהנים ולא של הלויים)¹⁵.

¹⁴ ראה אינצקלופ' תלמודית ערך ,,גדול".

¹⁵ בחילופי גירסאות לתוספתא, מצויין בהערה, שבמקום פסוקנו בעזרא יש לגרוס את הפסוק מדבה"א כ"ג: ,,רעמדו הלויים מבן עשרים שנה" כפי שהובא גם בדרשת רב חסדא בחולין כ"ד ע"ב. — ההערה תמחה כי לא רק בדה"א כ"ג, אלא בכל ספר

גם ברייתא, המובאת בחולין כ"ד, ע"ב מוסרת: „אחיו הכהנים (של הכהן הצעיר, שהפך לאיש) אין מניחים אותו לעבוד, עד שיהא בן עשרים“. יש לשער, שהחומרה שנהגו הכהנים ביחס לפרחי הכהונה — שאין לה מקור בתורה — נשענה על תקנת דוד ביחס ללוויים¹⁶.

שונה משיטת רד"ק בהבנת הפסוק בדבה"י¹⁷, היא שיטתו של בעל „כסף-משנה“ בביאורו לרמב"ם בהל' כלי-המקדש פ"ג, ה"ז. ר' יוסף קארו מתייחס לסתירה, הנמצאת כביכול בדברי רמב"ם, אשר פוסק בתחילת ה"ז שבן-לוי נכנס לעבודה רק בגיל שלשים; ואילו בסוף הוא פוסק: „ואינו נכנס לעבודה עד שיגדיל ויהיה איש“ (היינו הרבה זמן לפני הגיעו לגיל שלשים).

בעל ה„כסף-משנה“ מתרץ שני תירוצים מדעתו ועוד תירוץ בשם „יש מי שתייץ“: (1) חכמת השיר (המוסיק"א) היא חכמה גדולה ודורשת לימוד ועל כן גיל המשוררים נקבע לגיל שלשים שנה. לעומת זה הגפת דלתות המקדש וכיו"ב, היינו תפקיד השוערים, ניתן לבצע כבר מוקדם יותר, מעת שיגדלו ויהיו „איש“.

(2) לשירות של קבע — במשמרות — נכנסים הלוויים רק מבני שלשים שנה; ואילו לשירות ארעי, חד-פעמי („אי זה פעם במקרה“), יכולים גם לויים צעירים יותר להצטרף. הוא מוצא לאבחנה זו, אסמכתא בכתובים: „וזאת אשר ללוים מבן חמש ועשרים שנה... בעבודת אהל מועד. ומבן חמשים שנה, ישוב מצבא העבודה“ (במדבר ח': כד-כה), היינו: העבודה הקבועה. לעומת זה, רומז הפסוק: „איש איש על עבודתו“ (שם ד', יט) לעבודה חד-פעמית, בלתי קבועה.

מלבד שני תירוצים אלה, מביא, כאמור, בעל ה„כסף-משנה“ תירוץ נוסף, הדומה לשיטת רד"ק בפירושו לדבה"י, שהבאנו לעיל: בזמן שהיו נושאים בכתף, בעת גדודי המשכן, נדרש מהלוויים להיות מבני שלשים שנה ומעלה, משום

דבה"י אין פסוק כנ"ל וגם בש"סים שלנו נשענת דרשת רב חסדא בחולין (שם) על הפסוק בעזרא ולא על פסוק מדבה"י. — הרש"ש בחידושי חולין כ"ד חש בכך ודייק כציון המקור: „דהמציון הקרא ד'ועמדו' וכו' לדה"י — טעה, כי הוא בעזרא ג', ח; וצריך להגיה: 'ועמידו את הלוים'. לפי רש"ש יש להעמיד את דרשת רב חסדא על פסוקו בעזרא דווקא, ולא על הפס' בדבה"י (כנראה: „אלה בני לוי... עשה המלאכה לעבודת בית ה' מבן עשרים שנה ומעלה“ — דה"א כ"ג, כד), כי הפסוק שם „מיירי בלויים ממש ולא בכתנים“. לדעת רש"ש אין הפסוק בדבה"י מאותם כ"ד מקומות בהם קרויים כהנים „לוים“

16 הרמב"ם פסק בפ"ה מהל' כלהמ"ק הט"ו „ואינו נכנס (= כהן צעיר, טרם היותו 'איש') לעזרה, לעבודה תחלה, אלא בשעה שהלוויים אומרים שירה“. הראב"ד השיג על הרמב"ם: „זה טעות גדולה! שלא אמרו דבר זה במשנה, אלא על לוי קטן“. — כוונת ראב"ד למשנה בפ"ב בערכין, מ"ו: „אין קטן נכנס לעזרה לעבודה, אלא בשעה שהלוויים עומדים בשיר“. בעל ה„כסף-משנה“ תירץ: „משמע לרבנו שהוא הדין לכהן... דה"ק (=כלומר: כך כוונת המשנה בערכין) 'אין קטן — לוי וכהן — נכנס לעזרה', לוי — לעבודת לוי; וכהן — לעבודת כהן...“

17 וכן שונה משיטת רש"ש, שהבאנו לעיל בהערה 15, עיי"ש.

ש, הלכות עבודה תקיפין" (ל' הגמ' בחולין כ"ד ע"א) ¹⁸. עבודה זו של נשיאת כלי-המקדש, דורשת בגרות (לא רק גופנית) ואחריות מרובות, שאינן מצויות בלויים צעירים, שטרם הגיעו לגיל שלשים ¹⁹. בתקופות מאוחרות יותר, משהגיעו, א"ל המנוחה ואל הנחלה", הורד גיל הלויים בעבודתם והועמד על גיל עשרים.

מישני תירוציו של ר' יוסף קארו, נמצאנו למדים, שהוא לא פירש את הפסוק בדבה"י על גיל הלויים, כפשוטו, אלא סבר שגיל הלויים העובדים בקדש (עכ"פ גילם של המשוררים) נשאר גם לדורות, מבן שלשים שנה ומעלה.
 בן לוי קטן, רשאי להשתתף לפרקים בשירים של הלויים הגדולים, כד"ל ליתן תבל בגעמיה" (משנה ספ"ב בערכין).

בן-לוי שהיה ל, איש", אך טרם הגיע לגיל שלשים, יכול היה — לדעת בעל "כסף-משנה" — לעבוד במקדש, אי זה פעם במקרה", היינו עבודה ארעית, אך לא בקביעות. מה שהותר ללוי בהגיעו לכלל, איש", לא הותר ללוי קטן, אף לא באופן ארעי חד-פעמי. המשנה בערכין (שם) הדגישה ש, צעירי הלויים" ²⁰ הורשו לשיר עם אחיהם הגדולים, כשהם, עומדים בארץ" (ולא על גבי הדוכן), וראשיתה בין רגלי הלויים". קטנים אלה לא הורשו לנגן בנבל וכנור וכן לא הורשו לבצע כל עבודה אחרת, כפי שהדגיש רש"י (שם) כגון לכבד את העזרה, או להגיף את הדלתות ²¹.

תירוצו הראשון של בעל "כסף-משנה", שהבאנו לעיל, המבחין בין למוד חכמת השיר (המשוררים) לבין למוד הגפת הדלתות (השוערים), אין לו סמוכין במקרא. גם במקורות חז"ל באה אבחנה בין משוררים לשוערים רק לענין גיל מופלג: משנפסל הלוי הזקן בשל קולו, יכול הוא להמשיך לסייע לאחיו הלויים בהגפת דלתות ²². לענין גיל תחילת השירות, לא מצאתי במקורות אבחנה בין

18 כפי שפירש רש"י: „להוריד המשא ולסרקו ולנטותו ולהעמיד קרסיו וקרשיו...“ (סיום דברי רש"י, יובא להלן).

19 השווה למשנה באבות פ"ה, מ"א: „בן שלשים לכח" ופ"י רע"ב, שם.

20 זו כפי הנראה הגירסה הנכונה, אך יש גם גירסאות אחרות והסבירון.

21 ההלכה שהובאה במשנה האחרונה בס"ב דערכין: „אין הקטן נכנס לעבודה, אלא בשעה שהלויים אומרים בשיר“, הוסמכה בגמ' (ערכין י"ג ע"ב) על הפסוק בעז' ג', ט: „ויעמד ישוע בניו ואחיו קדמאל ובניו, בני יהודה לנצח על עשה המלאכה בבית האלקים“. מהדגשת הכתוב: „... בניו... ובניו, בני —...“ הסיקו על עבודת הקטנים. אמנם הפסוק שימש כאסמכתא בלבד, אך מסתמא דגמרא נראה, שהתיאור בפרק: „לנצח על עשה המלאכה בבית האלקים“ הובן לא רק כמלאכת בניו, אלא כעבודת ה' במקדש.

22 לשון ספרי במדבר ה', כו: „מלמד שחזור הוא (= הלוי, שנוגע לגיל חמישים) לנעילת שערים ולעבודת בני גרשון. — ראה גם רמב"ם פ"ג מהל' כלהמ"ק סה"ח: „אבל לדורות אין הלוי נפסל בשנים ולא במומיו, אלא בקול שיתקלקל קולו מרוב הזקנה, יפסל לעבודתו במקדש. ויראה לי שאינו נפסל אלא לומר שירה, אבל יהיה מן השוערים“.

משוררים לשוערים²³. רש"י בפירושו לחולין כ"ד ע"א ד"ה, "דתקפין", כורך יחד את למוד כל הלכות העבודה, באשר הן "תקיפות" (קשות): משא, פריקה וכו', עם הש"ר לקרבו בפה ובכלי.

אשר לחירוצו השני של ה"כסף-משנה", יקשה הפסוק בדבה"א כ"ג, כד, הקובע בפירוש את גיל הלויים לגיל עשרים שנה. אם בארו את הפסוק בעזרא ג', כמאורע חד-פעמי (או כמינוי הלויים להשגחה על הבנייה) ולא כעבודה קבועה במקדש, אי-אפשר להסביר בדרך זו את הפסוק בדבה"י, אלא אם כן יוציאונו מפשוטו ויכללו אותו בין "כ"ד המקראות", כדלעיל. כבר תמה ע"כ הרש"ש בחידושו לחולין כ"ד ע"ב ד"ה: "והא האי קרא בלויים כתיב": "...אבל אני תמה על מאורי עינינו" (הרמב"ם ובעל "כסף-משנה").

תירוצו השלישי של ה"כסף-משנה" הוא למעשה ברוח הסברו של רד"ק לדבה"י, המתרחץ את הסתירה בין האמור בתורה, לבין קביעתו של דוד.

עיון בדברי הרמב"ם יגלה, שבעצם לא קיימת כל סתירה בדבריו, כפי שבעל "כסף-משנה" סבר. אין הרמב"ם פוסק בשום מקום שאין בן-לוי נכנס לעבודה עד שיתא בן שלשים. הרמב"ם פוסק שעל הלוי ללמוד הלכות עבודה במשך חמש שנים ומקור ללימוד זה, מצוי בכתובים בתורה, הנוקבים בגילים עשרים וחמש ושלשים שנה. הרמב"ם קובע רק, שאין הלוי נכנס לעבודה עד שיגדל ויהיה איש; וכונתו שאין הלוי מתחיל בהכשרתו, בלמוד הלכות עבודה, עד שיגדל ויהיה "איש". אפשר לדייק בלשון הרמב"ם בהל' כלי-המקדש פ"ג, ה"ז: "אין בן לוי נכנס לעזרה לעבודתו, עד שילמדוהו חמש שנים תחילה..." ובהמשך שם: "ואינו נכנס לעבודה, עד שיגדל ויהיה איש".

הלשון הראשונה, "לעזרה לעבודתו" מדברת בעבודת-הקדש במקדש, הלשון השנייה: "לעבודה", מדברת בלימודו.

גם בלשון התורה ניתן לדייק באופן דומה: על גילאי שלשים שנה נאמר: "לצבא צבא לעבד עבודה באהל-מועד" (במדבר ד', כג) ואילו על גילאי עשרים וחמש שנה (שרק אז החלו להכשיר עצמם לעבודה), נאמר: "יבוא לצבא צבא בעבודת אהל-מועד" (שם ח', כג) ולא נאמר: לעבד עבודה²⁴.

בהלכה ח' (שם) מבדיל הרמב"ם עצמו, בין הזמן שהיו נושאים המקדש, לבין המצווה לדורות. גם שם אין הרמב"ם מזכיר גיל שלשים שנה, אלא הוא מגדיר רק את הגבול העליון של הגיל: "חמישים שנה"; והוא פוסק שלדורות אין הלוי נפסל בשנים.

לסכום:

לשון הפסוק בעזרא ג', ח, "ויעמידו את הלויים מבן עשרים שנה", נראית כמתייחסת למינויים הקבוע של עבודת-הלויים בעבודת המקדש. בימי הבית-השני, כבר, "בשנה השנית לבואם אל בית האלקים לירושלים" (שם), אורגנה

²³ ועיון בדברי רש"י לחולין כ"ד, ע"ב, ד"ה, "והא האי קרא".

²⁴ השווה גם לפי, "הכתב והקבלה" במדבר ח', כ"ד.

עבודת הלויים ע"י ראשי העם. הלויים הועמדו, הנצח על מלאכת בית ה' כיומר; נתכנו כמסודרים שיסירו וינגנו בעת הקרבת הקרבנות, הכוונה בתקופה זו, מלאכת בית ה'.

גיל הלויים לעבודתם האמור בתורה, כתייתם רק לתקופת המדבר וראשית ההתנחלות כשתכו ימי הנדודים ונקבע המשכן בשילה (ויחיש י"ח, א), מסק הצורך בנשיאת כחי הכהן וברבות הימים, הורד גיל החיים לעבודת המקדש, לגיל עשרים.

כדבה"א כ"ג נמצאנו למדים, שקביעה זו נעשתה ע"י דוד, אשר באחרית ימיו אירגן את כשרות הכהונה והלוייה, לקראת תפקידיהם בכקדש, שעתיד היה להיבנות בימי שלמה. ככל הנראה, נקבעו סדרים אלה בהשראת שמואל הנביא. תקנת דוד ושמואל, נשענה על ההיקף שבדברי הכתוב: „עבודת עבודה ועבודת כ"א" (במדבר ד, כו): „לא אמרתי (= שהגיל הוא מכן שלשים), אלא בזמן שהעבודה בכתף; וכך אמר דוד: „וגם ללויים אין לשאת את המשכן ואת כליו" (דבה"א כ"ג, כו), משום כך יחלו הלויים בעבודתם, כבר בגיל עשרים.

תקופת ההתמחות בת חמש שנים, אשר נדרשה כן הלויים עוד במדבר, לא בטלה גם לאחר מכן, אלא שראשיתה הוקדשה: בתקופת נדודי המשכן, החלה הכשרת הלויים בגיל עשרים וחמש שנים (ונסתיימה בגיל שלשים); ואילו בתקופות מאוחרות יותר, יכול היה בן-לוי להכשיר עצמו לעבודה כבר מעת היותו „א"י". אחר תקופת למדתי בת חמש שנים, עם הגיעו לגיל עשרים — כתקנת דוד ושמואל — היה הלוי ראוי „לעבודת עבודה" בבית המקדש.

הרב י' סגל בספרו „תורת לויים" כרך א, חידש בהלכה כז, שמכן כ"ה שנה ומעלה נחויב לוי להכנס לתלמוד בעבודה, אבל קודם זה אין חיוב כוסל עליו (הגם שהרשות בידו להתחיל בלמדו, כבר מוקדם יותר). חיובו לעבוד במקדש מתחיל מעת היותו בן שלשים (הגם שהרשות בידו להתחיל בעבודה כבר מוקדם יותר).

25 על סמך האמור בדב"א ט', כב: „...המה יסד דוד ושמואל תראה באמונתם"; וראה תענית כ"ז ע"א. —

גם אחר קביעת שילה כמרכז לעבודת ה', עוד הוצא הארון ממקומו למטרות שונות. רק בימי דוד, אחר שהועלה הארון לירושלים, תמו טלטוליו, עד הכנסתו הסופית לבית-עולמים. — על מאורעות שארעו בתקופת „נביאים ראשונים", הקשורים בהוצאת הארון ממקומו הקבוע, מומלץ לעיין בדבריו המאלפים של ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בספרו „משך חכמה" לפ' ראה, ד"ה „לא תעשון ככל אשר אנחנו".

26 אולי יש מקום להסיק, שבמקרה של חוסר כשרון, או כשלון, אי-אפשר היה להאריך את תקופת ההתמחות ליותר מחמש שנים, כי זה המקור לקביעת חז"ל: „מכאן לתלמיד שלא ראה סימן יפה במשנתו חמש שנים, שוב אינו רואה" (חלוין כ"ד ע"ב). אך ברוח דבריו של בעל „כסף-משנה", שהובאו לעיל, יש אולי מקום לחלק בין עבודת השיר שהיא „הכמה גדולה", לבין שאר עבודות הלויים, שלגביהן לא שייכת כ"כ „ראיית סימן יפה במשנתם".

הרב יוסף יהושע אפפעל

משנתו ודמותו של ר' חיים האלבערשטאם (המשך)

ענווה—וגדלות

בכל תשובותיו של ר' חיים עובר קו של ענווה גדולה. הוא מבטל את עצמו כלפי הגאונים בדור שלפניו וגם כלפי גאוני זמנו בתכלית הביטול, ואנו עומדים משתוממים שגאון ואדמו"ר תקיף כר חיים משפיל את עצמו בהכנעה יתירה ומדבר כמו רש. בהסכתו להדפיס את ספר שו"ת מהר"ם א"ש (ר' מאיר אייזענשטאט) בן דורו הוא כותב, „ואם כי בנפשי ידעתי מה אני ליתן הסכמה וכו' ומה אנכי איש בער לא תואר והדר להעיד על אשר לא אבוא אל תבונתה ⁷¹. ובמקום אחר „אך ידעתי פחיתות ערכי ומיעוט ידיעתי וקוצר שכלי, ועומק המושג וחוכר איסור אשת איש לכן אני מבטל דעתי ⁷². ומי אנכי להזכיר שמות הגדולים הללו וכו' ובשביל מיעוט שכליני אשר לא זכינו להבין עומק דבריהם אין לסתורם ח"ו ורק לקבל באהבה דבריהם ⁷³. „כ"ז כתבתי בשביל כבודו ואהבתו אשר אליו אהבתי אהבת נפש, אולם ידעתי מך ערכי ומי אנכי להורות בזה בדבר חדש אשר ידוע שגדולי הדור אשר לפנינו שפחדו מאד מיראת השם וכו' לכן אחלה נא את קדושת תורתו שאל יסמוך עלי כלל ⁷⁴. „זה יכול לומר חכם וגאון להבציא זכות עפ"י סלפול, אולם אנכי איש רש ⁷⁵. „והנה אגיד ולא אבוש כי לא ידעתי למה רדפו אחרי כי אין בי לא סברא ולא בקיאות כי אני הצעיר שבתלמידים ⁷⁶. „הלא ת"ל לא אלמן ישראל בגבולכם גדולי התורה אשר קטנם עבה כמתני וצדיקי הדור הנה יראו וישפטו ⁷⁷. „הגם כי מי אנכי להעיו פני נגד אבותי ורבותי הקדושים אשר קצה דעתי מבוא עד תכונת הבנת דבריהם ⁷⁸. אלה הדברים אשר יצאו מפיו של שר התורה, גאון ישראל וקדושו שאצר במוחו כמעט כל התורה, וכל גאוני דורו קבלו באהבה וחיבה, וגם באימה וביראת הכבוד את פסוקיו. מאידך גיסא אנו כוצאים בספריו שהוא מתגבר כארי ומדבר גבוה על גבוה על עצמו, מדבר בתקופות נגד גאוני הדור, בטויים כמדקרות חרב, דברים שלא נמצא כאלה בספרי שו"ת מרבני זמנו או משלפניו. שני הפכים בנושא אחד.

71 בהסכמה על שרית מהר"ם א"ש אה"עו.

72 אה"עו ח"א כ"א.

73 שם כ"ז.

74 שם פ"א.

75 יר"ד ח"א ז'.

76 אה"עו ח"א ס"ו.

77 יר"ד ח"א א'.

78 אה"עו ח"א כ"ד.

אנכם ר' חיים בעצמו כתנצל על זה ובהקדמתו לספרו דברי חיים על השבת גיטין הוא כותב: „ואולם לפחות ערך כמוני היום נסגר כבוד כשעריהם וכו' ואמרת י'הדפיסם כדי להציר לב אנשי ערכי אך לא דינא כי מי אנכי לדון הלכה באיסור הכרז כזה ואם אולי יצא בחיבורי זה לפעמים כדבר גדולות נגד הכמי הדור. מכתיב אני בני אהי פעמים כי דעתי שלא הגעתי לדיעת הלמוד תלמודי. רק הקוראים פלטהה שהא הרצון אבל דעתי ישל ערכי ואין בכלל אלא מה שבפרס. דבריו שבספרו על השבת גיטין כוללים גם שאר ספריו וספרי שו"ת דברי חיים בכרל עם כל זה אין ההתנצרות די ליישר את הגנודים שנמצאו בספריו אולם כד הוא ר' חיים מטבעו הרגיזני כשהוא מתפרץ הוא עושה כן בכל הוד גבורתי וגדלותו. הוא לא היה יכול להיות אחרת, נוצר לגדלות ונשיאות. כשהו החד השגון קיפל את הכל הויה בבהינת אורייתא הוא דריתה בני ובמקום גדולתו אתה כוצא ענתנותי ענות וגדלות טכונים ושרויים כנשיכה אתה גבוהה, הפעמים הוא בא אלינו בבהינת מוחין דקטנות — בקטין את עצמו, ולפעמים מוחין בגדלות. גאונית וגדרות כן — גאוה — דאי לא.

כשרב אחד כתב לו י'פסק נגד הנתיבות המישפט' השיב לו ר' חיים, הלא לפ' דבריו כוכרתיין אנו תמיד לפסוק כהנתיבות וכו' וכי אנהנו אין אתנו להכריע. והלא בעזה"ת כמה פעמים פסקנו היפך דבריו בהסכמת ביד"צ אשר הי' אתי, וכי בער אנכי להכריע. הלא הגאון זצ"ל בעצמו כתב על דבריו שבה ותארני בתואר גאון זה לערך ח"י שנה וכו' ודרכי מעולם שלא לעיין באתרונים לענין דינא, רק כשיש לי איזה ספק. אבל אם הדבר פשוט בעיני — את האחרונים אני הוא"י. ובמקום אחר הוא כותב על הנתיבות „ועוד זאת לא אכנע כלהודיע לכ"ת א"ך שהגאון ברוב גדלו י'גה בדבר פשוט" יי. „ולדינא אמרתי דעת" ולא אשיב מפני כל. ות"ל יש לי הורמנא כגדולי עולם בני ז"ל גאונים מפורסמים שסמכו אותי מה שלפע"ד אין אחד מגדולי דורנו שיהי' להם הורמנא כזה לכן לא איחת מקול אדם" יי.

על רב אחד שלפי דעתו של ר' חיים פסק שלא כהגון הוא כותב, וְהרב הג"ל רצונו לתת תורה חדישה מה שלא ידעם אדם וחולק על האמת התורה שנתנה כפי הגבורה וכו' וכן אני אם כי אני זעירא דהברי' קבלתי כמור"ח וללה"ה שהי' גאון עולם, ומהגאון בעהמח"ס ים התלמוד, והם סמכוני להורות ולדון כאשר הי' אתי בכתובים אשר ידוע שהם קבלו איש מפי איש עז רש"י ז"ל, משא"כ הרב הג"ל שלא למד ולא שמש לשום גאון או גדול מפורסם ולזה נפל בישבוא דמיונות כוזבות ר"ל ולכן אל תשמעו ולא תאבו לוי"י. דברים חריפים ומנרצים נגד רב מפורסם, דברים גבוהים על עצמו. ובמקום אחר „ואם כי דעתי בעזה"י המורים

79 נתיבות המשפט על חושן המשפט מאת ר' יעקב מליאס.

80 ח"מ ח"א א'.

81 י"ד ח"א י"ט.

82 שם ק"ז.

83 ח"מ ח"א ס'.

כרובים המכונים בשם גדולים ואולי יתירו. לכן כתבתי לו זאת שידע כי איסור גמור, ודי הטוב יצלני משיגאות ומכשול ח"ו ויורנו מתורתו נפלאות" ⁸¹. ולדעתי אשר ימצא בתשובות מחכמי זמננו וגם באחרונים שלא כדבריו, ואם לכתוב דבריהם ותשובה על דבריהם לא יכלו כמה קונטרסים" ⁸². "ואולם לאשר בעזה"ר ראיתי המורים כרובים ואינם יודעים שאינם יודעים והכה כבלי עולם ואוי לי על עלבונה של תורה. לזה אמרתי אם כי חכמה אין עמדי, הלא שמישתי רבותי הקדושים וזכותם וזכות אבותי יעמוד לי שלא אכשל ודי יאיר מהשכי" ⁸³. ולא כמו שראיתי באיזה תשובה כחכמי זמננו, ובמהילה מכבודם אין לזה שורש ועיקר בראשונים ולא באחרונים אשר מיכאם אנו שותפים. כך היה פליטת הקולמוס של ר' חיים על חכמי זמנו, ולגבי עצמו תקיפות עד מאד — גדלות בתוך ענוות. מספרים עליו — "שפיעמים היה ר' חיים אומר על עצמו, "דרך ארץ, מלאכים ושרפים רועדים מפני" ⁸⁴. היה שר' חיים אסר ניה שחברו ר' מאיר (אדמו"ר) מדויקוב התיר, וכששאל אותו ר' מאיר בתומו — "זה לא נמצא בשום מקום שיהיה אסור, הסיב ר' חיים — אני הוא התורה — ובי כתוב שאסור. במקום אחר הוא כגלה לנו טפח וכסכה טפחיים — על מה שפלט קולמוסו לפעמים דברים חריפים נגד גדולי דורו, שמתבעז הוא נוה לכעוס על דבר הראוי לכעוס. אל רב אחד שפגע בכבודו של הגאון ר"ש נתנזאהן מלבוב הוא כותב, "ואם כי הרבה לפשוע במה שפגע בכבוד דיד שארי הגאון מופה"ד האב"ד לבוב, עכ"ו אתו הסליחה, ועל הרב הג"ל מוטל ליסע ולפייס את הגאון הג"ל, ודעתי בטוב משפחתנו אם כי היה נוהים לכעוס על דבר הראוי לכעוס כי ירושה לנו מאבותינו הגאונים זעללה"ת, עכ"ו עוברי פשע ונזחים לרצות כי תולדותם המה טובי לב ורחמנות בלבבם על כל ישראל ולכן ימחול לו הגאון הג"ל להרב" ⁸⁵.

המומחה הגדול

ר' חיים היה ידוע ומפורסם למומחה מובהק בנוגע לדיני שמות גיטין, וכנראה שגם הוא בעצמו האמין שבוה הוא עולה על גאוני דורו וגם על גאונים מדור שלפניו. הוא כחה בקורת חריפה עליהם — שאינם בקיאים, ולא למדו על שרשם דינים אלה. הוא הרחיק את פלפולם, ורק שאב את חוות דעתו להלכה מן הש"ס, ראשונים, והש"ע. סברות שהמציאו וחדשו האחרונים, הוא קורא, סברות כרסיות, ויכולים היו להפוך בסברות כאלו את כל התורה, ואין לסמוך עליהם כלל, והוא כותב לאהרן ר' אהרן כי יהיה גאון מפורסם בדורו, ואל תשיגה במי שאינו בקי היטב בסדרי גיטין מהראשונים ז"ל ופוסח רק על דברי הב"ש ז"ל וטוב גיטין, כי מי שאינו בקי היטב הולך בתר סברת הכרס עתה ליתן את הדין.

⁸¹ אה"צ ח"ב ק"ב.

⁸² שם ק"ב.

⁸³ שם ח"ב נ"ד.

⁸⁴ מקור חיים, כשיספרו זאת לחברו הגאון האדמו"ר ר' מאיר מדויקוב ז"ל אמר בדרך הלצה — טוב שאין אני מלאך, כי אז הייתי צריך לרעוד מפניו.

⁸⁵ יו"ד ח"א ט"ו.

כי ח"ו אין זה סברות כרסיות, רק מה שבחרו לנו ערומי לשון וקנינו קדושי עליון ברוח קדשם ועפ"י הקירות ודרישות וטורח גדול ככבואר למעיין בקונטרסים שחיברו ואנו אין לנו לחדש מדעתנו" (כוונתו להסמות גיטין) יי. ועוד אל אחיו ר' אהרן: „ידידי אחי לא ידעתי למה פהם בעיניך להקל באיסור אשת איש מסברת הכרס" יי. „וכה שכ"ת כתב להוציא סברות כרסיות כבר הודעתי למעכ"ת כמה פעמים שאין דעתי נוחה אפי' מגדולי הדור שלפנינו אשר אינני מצעירי תלמידיהם, מ"כ אין דעתי נוחה בחילוקים בדויים, כי אין תורתנו קדושה כחלום בלא פתרון לומר כל מה שירצה" יי. „ודעתי בעוה"ר שהלומדים חורגים שאינם בקיאים במקור דינים אלו ומצאו מקום להכשיר שלא עפ"י אמת רק בהקדמות כחבות מדברי האחרונים שיבינו לפי דעתם והבנתם מחמת שאינם בקיאים בדינים אלו, ומה שכתבתי הוא ברור לפענ"ד" יי.

ובמקום אחר „ואל תשיגו על האחרונים אשר במחכ"ת לא הי' הרבה גדולים מהם בקיאים בהל' גיטין וטעו בכמה מקומות כאשר אחי בכתובים, הגם שיבואר לא יצא מתח"י מכוול ד' חסידיו ישמור רק במחכ"ת לפי שעה לחמת גדול הרפתם ונתיצה השואל, כתבו מה שכתבו, ולפי דעתי אין לסמוך על סום אחרון זולת המובהקים שלפנינו כמו המחברים על הש"ע, הט"ז, זב"ש ז"ל וכיוצא ורק לפי מה שנראה ממשנת הש"ס הראשונים, וכן אל יקל בעיניכם עריות ח"ו והזהרו בנפשותיכם" יי.

ו' חיים השתמש בתורת הקבלה בנוגע לשמות גיטין, והרבה פעמים הוא מביא את הפר הקנה (בעל מקובל ידוע) לחזק את דבריו, „ומבואר בספר הקנה כי כמה וכמה עולמות תלויים באותיות הגט, והמחסר אות אחת כאילו מחריב עלמין" יי. „וגם עפ"י סוד הזהיר הקנה מאד כי כמה עולמות תלויין בכל אות" יי. „ודע לך אהובי בני כי לפי מה שהזהיר הקנה ז"ל בספרו שלא לישב אצל סידור הגט מחמת שכמה עולמות תלויין בכתובת השם, וא"כ היה לנו לפרוש כלל מסידור הגט לפי מיעוט ידיעתנו, אולם קלקלתו אתנו דאם ח"ו לא ישב בגט בעל נראה וחכם בודאי ח"ו יבואו כמה מכשולים" יי. ואף שבנוגע לענין שמות גיטין השתמש ר' חיים בתורת הסוד עפ"י ספר הקנה, בנוגע לדינים אחרים הוא השתמש רק בתורת הנגלה והוא כותב, „אלא ודאי באין לנו עיקר בנסתרות, ובעוה"ר אין אתנו יודע עד מה וסומכין על פשטות של הלכה" יי. אף שר' חיים מתח בקורת הריפה על גדולי האחרונים ולא היה נוטה לעיין בהם, הרחיק סברותיהם ופולפולם, והרבה

89 אהע"ז ח"א ע"ו.

90 שם ל"ז.

91 שם, ח"ב קכ"ז.

92 ד"ח השמטות ח"ב כ"ד.

93 :הע"ז ח"ב קכ"ד.

94 שם ע"ג.

95 שם.

96 שם קס"ט.

97 יו"ד ח"א נ"ו.

פעמים קרא אותם — סלפול של הבל, אך לפעמים נראה שהרגיש בעצמו שהגדיש את הסאה, ומסק שלא לסור מהחלטות האחרונים. „אך אחרי מעב"ת הקדושה המעיין יראה שכה שכתבת הוא ברור, ואם באנו לדקדק בסברות דעתנו סברות כרסיות אין לשער כה שיש לומר ולהפוך כל דבריהם מסברת הכרס וכר כי המעיין יראה שאין בהם יסוד כגדולי האחרונים וכר אך עכ"ז יודע אני שטובה צפרנן ממני ולכן אל תזון מדעתם" י"י.

היועץ והמוכיח

ר' חיים לא היה רק חשוב לשואליו בהלכה להורותם הדין לאמיתתה של תורה לפי דעתו, הוא נעשה להם גם ליועץ. נותן לשואליו עצוה ותרשיה, האיך להתנהג בענין שהוצע לפניו. ולפעמים הוא כוכח את שואליו בתוכחת מגולה — מדוע לא עיינו היטב במספרים. כאב רחום הוא מתחנן לפני שואליו, עיינו היטב בש"ס ופוסקים, אף כי הדבר צריך סרתה רבה, ולא תשגו עוד.

עובדה דלהלן מאפשרת לנו להציץ לתוך תוכו של נשמתו הסהורה והזכה של ר' חיים. רב גדול אחד סידר גט — וכצא בו ספקוים ולפי דעתו היה הגט פסול, ועיכב את מסירת הגט לאישה עד שהציע את השאלה לפני ר' חיים. לאחר שר' חיים סתר את כל בנינו והכשיר את הגט, הוא כותב אליו „ואם כי ידעתי שהרבה מחבמי דורנו וגם מדורות שלפנינו לא כן דברו, אך במחכ"ת זה בא להם מחמת הסרוו ספרים הנצרך לעיין בזה, לכן ימצא במחברים דברים שלא כדת, ולכן באמת אין דרכי עמקם וכר ואור לי שעלתה כר בימי כי לא ראיתי לאחד מחכמי דורנו בק בשמות וכר וכחמת גדול ערכו בעיני אוכר לו — שלא יסתדל בהוראת סדרי גיטין עד אשר יעיין היטב וכר אך צריך לזה סרחא רבה, ומיעוט חריפות, רק האמת לאמיתתה של תורה, ואם יציית לי אז טוב לו ור' הטוב יכחול לו על אשר עיכב את הענין הזאת כלגרשה בגט כשר בלי פקפוק" י"י. „קבל את דברי ר' חיים את התשובה כר' חיים נפל רוחו בקרבו ודאגתו עליו, „קבל את דברי ר' חיים בהכנעה, כתלמיד המקבל את דברי רבו, והודיעו שבדעתו להניח את כתר הרבנות ולא לסדר עוד גיטין כהמים והלאה. ר' חיים השיב לו באהבה וחיבה, כאב את בנו הוא מוכיחו, ואנו חוזר מדבריו הראשונים אך מפרט אותם. ואת כוונתו מתחלה, „והנה ידע כית כי לא כן אנכי עמדי כאשר כותב כי נבוכו עשתונתיו להניח כתר הרבנות, כי אדרבה נכבד הוא בעיני מאד, ובכלל כל הרבנים הגדולים במדינה זו, ולא כפה הנף אמרתי זה רק האמת כן".

אולם לאשר בדיני שמות צריך סקידה רבה בספרים המדברים כזה, ואחרונים במח"כ לא דקדקו היטב. לזה אמרתי מהמת אהבה להודיע לכ"ת שישקוד הרבה בזה בלא חריפות ואו יהי אתו לידע ולהורות, וסרם זה לא יורה, אבל לא עלה עד דעתי ח"ו שלא יסדר גט, זה לא עלה על דעתי מעולם כי ידעתי לגדול הדור, רק בהוראה באיזה דבר הצריך שיקול הדעת, הזהרתיו שלא לעמוד על דעתו

98 ד"ח שמות גיטין שער שני שמות אות י"א.

99 אה"עו ח"א ג'.

מספרות כספיות או מדברי האחרונים, סוף דבר יזהר כאר מלהניח כתר הרבנות
כי אדרכה מצוה גדולה יהיה יכו כי נתן לו ד' חכמה דעת" 100.

עמידתו כלפי השוחטים בזמנו

כפינו של ר' חיים נתרבו מחלוקות כמעט ככה עיירה בנוגע לשוחטים. לפעמים
יצא קול ריגון על ש"יב שאינו מתנהג כשורה, או שהוציא טריפה מת"י ולא
הרגיש, או שאינו מרגיש בפגימה דקה כן הדקה, וכשהוצע השאלה על הש"יב
לפני גאוני הוכן לא היתה דעתם שיהי זה פוסל, וזה ככשיר, ולצערנו ולבושתנו —
אם הש"יב לא היה מכת החסידים ששילטו בעיר, והוא היה אדוק, ונוסע לצדיק
אחר — או רדפו אותו בכל מיני רדיפות וגם ירדו לחייו, וכה נשארה לנו ספרות
רב הכמות והאיכות — ש"ית הדינים בענין ש"יב, גם ר' חיים נשאל שאלות כאלה,
וכתשובותיו אנו לומדים עמדתו — שאין ראוי לאכול משחיטת ש"יב שיצא עליו
קול ריגון, אף שעה פי הדיו אין מקום לפסול, כשנשאל על ש"יב"ם שיצא עליהם
קול ריגון, ושנחשבו שמקילים בטריפות, וגם יש שנאה בין הש"יב"ם בבית
המטבחיים, הדין שעה פי ההלכה הכה כשרים, ומסיים את דבריו, "אולם בעה"ר
לא אפשר דרב, וטובה צפרנס של ראשונים מכרסם של אחרונים, ועיני ראו כמה
יראי השם לומדי תורה שהי אצל צדיקים, ולאחר שנתחנכו באומנות הוה נהפכו
לאיש אחר אשר אם לא ראיתי בעיני לא האמנתי, לכן דדיתי השם עמכם הסירו
המשיטתה והקהלו ואספו כאחד ותחקרו ותדרשו באמת מה לעשות לטוב לפני ד'
הוא יהי בעזריכם לבוא על האמת והשלום" 101.

על ש"יב שרב אחד פסלו עפ"י קבלת עדות מכת חסידים, והיו אנשים שהתנגדו
לרב הפסלן ונתנו חשד בהגבחה העדות, כותב ר' חיים, "והנה דידיו כאד אני
תמה עליכם למה לכם לטרוד ולהוציא מחוקת כשרות את הרב הגדול דקהלתכם
אשר הוא גדול בתורה ובן גדולי הדור שאין כמותו וכו', ולומר שישקרו בעדותו,
וגם לשאר אנשים אשר העידו על רוע מעללו של הש"יב היינו הכת הנקראים
חסידים, את הכל הוצאתם מחוקת כשרות לומר שכחשן וכו', ועינו שלא כדת
תוה"ם, הכל בעבור רישע עוכר ישראל וכו', לא כן אחיי עפ"י דתוה"ק לפי הש"ס
ואחרונים הנועב הוה אסור לאכול משחיטתו כל מי שיראת ד' בלב"ו" 102, ובמקום
אחר בשאלה אחרת הוא כותב, "ועיקר שיראה כ"ת לאזור חיל נגד הש"יב, כי כפי
הנראה אין יראת שמים על פניו, וכל מגמתם רק הב ואכול, ועיקר בעיניהם פרנסת
בניהם ונשותיהם, ושחיטות ובדיקות אשר הוא יסוד בדת תוה"ק יקל בעיניהם
לכאד, לכן יראה נא מעכ"ת להכות על קדקדם, ואם ח"ו יקילו נגדו וידיענו
ואי"ה נחלץ חושים לעשות קרב וד' יושיעני ע"ד כבוד קדושת שמו" 103, בשאלה
אחרת, "לפע"ד לא עבר כלום ולכן שחיטתו מותרת, ובלבד שמעתה יהי נזהר וכו'
ומי"ש מעלתו שהוא דבר מצוה להתיר, אין לבי נוטה לזה, ואדרכה ראוי להחמיר

100 אה"צ ח"א ע"ד.

101 יו"ד ח"א ו'.

102 שם ז'.

103 שם ז'.

על הכוונת כדי שיהיה הכל על גמול וישר. כשהיה ר' חיים משוכנע שהכוונת הוא פסול עפ"י הדין יצא כנגד הכתירו על הכתירו כי נראה שהיפסו בהיפסו יתירה ובדברי הכל לחוק את הש"ב, הגם שאולי כוונתם לרמס על גפשי ישראל ועל כפינו אולם ישנו ראוי לעשות, אך אני אומר שע"ז יפרוצו כל השוכנים שכמה"ר ראינו פרצות הדור ובכל שבוע ושבוע באים מכתבים מגלילותיכם משוכנים שאינם נוהגין כשורה ולפי"ד שזה בא מכתב שגדול דורנו הנה מהמכמים ביותר והחוקים בפלפולם את הראוי לרחק ולפי"ד שיותר טוב לדחות ש"ב אחד עם ספיו מלדחות כמה נפשות מישראל, ולכן הגם שאין ראוי ג"כ להתאכזר עם ש"ב, אך לראות להוכיחם במישור ולעמוד על הירש"י, ואל יכשל אחד מבניי בכשר פיגול ובעוה"ר לקהל הדור מזה מהשוכנים הלא טובים, ומבעלי הוראה המסלקלים¹⁰⁴, ראינו שר' חיים היה מהכיר בנגע הש"ב אם הוות דעתו אמרה לו שהש"ב פסול, עכ"ז כשראה שיש מקום להכשיר את הש"ב הוא כותב, ויען שהוא דיני נפשות ממש להעבירו מאוכנתו ופסלי תלוי בו והרבה חשו לזה ב"שים ופוסקים לזה נא מאד להיות כתון בדין¹⁰⁵.

מנהיג הדור

ר' חיים — הענק הגאוני שר התורה, אדמו"ר הרבנות, משיב — ובעל סמכא אצותה, לא הסתגר כדי אבות של הלכה — בלא להתעניין מה שמתרחש ברחוב היהודי, הוא יושב בתוך העם — ויורד בין ההר אל העם — ראה בעיניו פקחות את עני עמו, את עושיק העניים — ועומד לימינם, בצרותם לו צר, והשתתף בצערן של ישראל, והו אמת ידעתי היה לפלסל עמו בארוכה כראוי לגברא דכוותה, אולם בעוה"ר לא הונח לנו מיסמעות לא טובות ומצערן של ישראל¹⁰⁶, הוא לא נשא פנים ולא חת את הנגידים המושלים ורודים בעם רק לטובתם, וכמהיג ותקוף כרועה נאמן לעמו, שהתפעלו היתה נרגשת בכל ענפי החיים, הכה על קרקס של ראשי עם — בשבט סיו, בדברים נמרצים, כשנשאל מבנו ר' יחזקאל (האדמו"ר משינאווא ז"ל), אודות הפרופאנאציא שישני יחידים מחזקין, ומוכרים לחנויות יבועיר וכל הריוח שלהם, ועתה רוצים בני הקהלה לשכרה לצורך הרבים של בני העיר, אם יש כוח ביד בני הקהלה להוציא את העסק מהיחידים לצורך כל בני העיר, לאחר שהארץ לברר שעפ"י הדין יש כוח ביד הקהל לעשות כן לצורך כל בני העיר, הוא בא כמהיג בעל נסיון, ומכיר בטוב ראשי הקהל שרק לצורך עצמם הם דורשים, ועושים הכל במירמה, והוא מגלה את קלונם: „אולם אהובי בני, כלל אומר לך בזה ומיני לא תזוע, כי אם חכמה אין כאן, זקנה יש

104 שם י"ב.
105 שם י"ג.
106 שם י"ד.
107 שם ט"ו.
108 יריד ח"א ל"א.

כאן יזכיר דברו, וגם אני מעולם הייתי מוסר נסתי ליקח לטובת בני העיר כדוע
 זה, אך באתי על הנסיון כי רוב פעמים בא הדבר ברכאות וכו' ואח"כ כשישכרו
 לטובת הכלל, כי הוא הנושא וניהן בעסק הזה מסתא הנגידים הנכנסים בעובי
 הקריה לטובת הכלל, ואח"כ כרבים בהוצאות אין מספר ועושים חשבון צדק וכו'
 ועושים תקנות הכל לשם שמים עד אשר יעסקו ויגדלו את העניים ופושטים עורם
 מהם ואין מכלים כי אומרים הכל לשם שמים ולטובת הכלל, ובעיני ראיתי גדול
 העושה הנעשה בעיר והכל לשיש וכו' ולכן אהובי בני צריך להתירשב היטב אם
 הוא לטובת העשוקים שרובם עניים כדוע ולא לטובת הנגידים המכוונים לשיש,
 ואין בזה לבוא על המחקר ע"י אסיפה כרבים כי ידוע שחד העושר על העני" 100.
 והוא שופך את המנו גם על רבני העיריות שאינם משיגים על זה, ואל תשיגו
 ברבני העיריות המצפצים והמחגים רק לגלות גדלם שיודעים מסכת הבית ז"ל
 ויתר המהברים, אבל אין מבין דבר מתוך דבר, ואפי' גדולי דורנו ראיתי ככסול
 תחת ידם וכו' ואת אשר כתבתי כן הוא האמת לאמיתו וכו' אבל עתה בעוה"ר
 המנהיגים מה לא בגדר צדיקים, והוצא יסגא בעיקבות משיחא וכו' אבל הנגיד
 ידוע בטוב טובת בני העיר, ומשום תקנות סדום הכל לשם שמים, ולכן ראוי לחקור
 הרבה בזה ודי הטוב ישום שלום וינהלנו לארצנו במהרה" 101.

כשיצתנה הרות ליהודים לדור בכל מקום שירצו, רבו יזכרו אהוות (גיטער)
 וגם רבים קנו אהוות — כהדוכסים הפולנים, או עלתה השאלה, אם אפשר להתיר
 ע"י שטר מכירה לנכרי, כדי שהפועלים נכרים וכו' לעוד בשבת. השאלה הוצעה
 גם לפני ר' חיים, כתהלה לא רצה להתיר, אולם המנהיג אמיתי שידע בטוב עמו,
 הכיר שהשעה שעת הדחק והסכים להתיר, אך שמעתי שבגליל לבוב הותר הדבר
 ע"י גדולי הדור, ובעיני ראיתי היתר מנפרשיים [חבור ע"י ר' יוסף שאול נתנזאהן
 וגיסו ר' מרדכי זאב איטינגא ז"ל על ספר ים התלמוד — בבא קמא] ואחרי רואי
 כי יצא הדבר בהיתר כגדולי הדור ונוהגין כן כמעט בכל מדינתנו סמכתי גם אני
 על זה" 102, ובמקום אחר, אך לאחר רואי שבאים להשיש איסור שביתת בהמתו,
 ולכמה איסורי דאורייתא וגם ההפסד הוא גדול כעת אכרתי אל לבי להתיר ע"י
 איזה אופן שאין השיש בכמירה כלל" 103, וכשרב אחד התווכח עמו ולא רצה להסכים
 להתיר ע"י שטר מכירה — באשר כי יהי לצחוק בעיני המון עם באמרו שהרבנים
 מתירים איסורי שבת ע"י הערמה, השיב ר' חיים בתקיפות, ובכמה דברים מצינו
 הערמה ולא חששו כלל לצחוק הצדוקים שהי' ביניהם, כי מה לנו לצחוק של
 רשעים, המה יאבדו ואנהנו כתורה נעשה, ואדרבה אם נחמר משום הרשעים יבואו
 לצחק באבותינו כי נודע לכל שבש"ס ופוסקים נעשה כעשה ע"י הערמה וכו'
 ואנחנו לא נסוג אהור ממנהגי אבותינו אפי' להחמיר, ובעוה"ר הרבה דברים

109 חו"מ ח"א כ"ה.
 110 שם.
 111 או"ח ח"א ז'
 112 שם ח"ב כ"ט.

הכרזתם על כנהגי אבותינו ואיכרים כי הם יהודים האיד לעבוד ולא להקל כידוע
 בגכתביהם ולכן יאבדו הנהגה ובדרכי אבותנו בלד אפי' להקל...
 ר' חיים נפטר יום ג' בלילה כ"ה ניסן תרל"ו (1876). על מצבתו נחרת
 בין שארי התוארים, נפשו דבק ביוצרו כמש כהו משרי מעלה. בשנים כתקנו —
 לפני התורכנו, נהרו אנשים לאלפים מכל רחבי תבל להתפלל על ציון קבר ביומא
 דהילולא. דכירנא כשהייתי בחובשי בית המדרש בעיר כולדתי סאנץ — הייתי אז
 כבר שיתסה, נכנסתי פעם לבדי לאהל קברו, עמדתי כאבן דוכס לפני המצבה,
 נסיתי לצייר לי את תואר פניו של ר' חיים, הכרתי את נכדו — ר' ארי' ליבוש
 ז"ל הרב אב"ד סאנץ, ר' שלום, ר' משה האדמו"ר משינאורא, את ר' מאיר נתן ז"ל
 רב ואב"ד בארדוב, את נציג, כולם גאוני תורה וקדושי עליון, ודעתי הכרתי את
 תואר פניהם, ובשום אופן לא יכולתי לצייר לי את תואר פניו של ר' חיים, עמדתי
 באיכה ורעדה, כל עצמותי דא לדא נוקשו, הבטתי, הרהרתי בנוסח המצבה, שנית
 השלשתי ומעיני זלגו דמעות והשבתי אר — גם ר' חיים מסאנץ הוא בקבר, הייתי
 מלא צער ורגון, ופתאום נתעוררתי, קול דממה דקה לחש באוזני: — לא — הוא חי
 — כשמו חיים, גוסס בונח פרו בקבר, אולם רוחו, נשמתו, נפשו, ותורתו חיים, ר'
 חיים לא בת, ספריו, פסקיו נתקבלו להלכה בכל תפוצות ישראל, הם חיו — וחיים.

מקדש לזכר נשמת חברי וידידי הרב ר' חיים דומיניץ ז"ל
 חוטר כגוע היחוס; היה שקדן גדול ועמל בתורה יום ולילה.
 נאסף בשואה בלי זרע של קיימא הי"ד.

[107]

113 הם ל'. כידוע היה בנו של ר' חיים ר' יחזקאל (אדמו"ר משינאורא) חולק על אביו
 ולא רצח בשום אופן להסכים לההיתר של סטר מכירה. פעם נכנס ר' יחזקאל לאביו
 ביום הששי כשתי שעות קרוב לשבת, ואמר לאביו, שרצונו ליקח רשות ממנו כאשר
 בדעתו לנסוע לקראקא על ש"ק. נתן בו ר' חיים את עיניו — בדאי שכחת שהשעה
 היא קרובה לשבת, לא שכתתי — השיב ר' יחזקאל — בדעתי לנסוע ע"י סטר מכירה.
 נוף בו אביו ואמר לו — אל תדרוך פתח ביתי, ר' יחזקאל, כדי לקיים פקודת אבתי,
 פתח את חלון החדר וקפץ דרך שם החוצה. (מפי זקני הצדיק ר' חיים פאליקס הלוי
 קערנקרמט ז"ל).

בית הכנסת של אברהם אבינו בחברון

תקציר יובל דמזר ומרשים שנה להתיישבות הספרד הב"ר בחברון
תקצ"ג - תשל"ג

חברון הייתה ידועה כאו ומקדש כעירו של אברהם אבינו. נוסף על מערת המכפלה מצויים בחברון ובסביבתה עוד מקומות קדושים הקשורים בשמותם של אבותינו. ואשר אופפים אותם סיפורים מימי קדם, ובהם: „ביתו של אברהם אבינו“ שהיה בקרבת מערת שדה המכפלה, כרחק של אברהם אבינו, אשל אברהם ביהכניס של אברהם אבנו (ישעיהו זה ידובר להלן), בארה של שרה אמונו, ועוד.

יסוד ביהכניס

בשנת ה'א"י (1540), עלה לחברון רבי מלכיאל אישכנזי והוא חידש את היישוב היהודי בחברון. בקנותו את החצר היהודי (הגטו) כאת הקראים. עד אז לא היה היישוב מבוסס יחס. היו ימים שרב היה מספר היהודים בחברון, ועתים — נתרקנה לגברי כיהודים. בעת שלטון הטורקים בארץ, התיישבו בחברון כמה משפחות יהודים, ואט אט דחקו את רגלי הקראים כישי עד שבבוא רבי מלכיאל

1 מסעות ר' בנימין מטודלה, אוצר מסעות (אייזנשטאט) ע' 28... ובקצה שדה המכפלה היה ביתו של אבינו, ומעין לפני הבית, ואין מניחים שם לעשות בית לפני כבוד אברהם. אולם מר' יעקב שליח ר"י מפאריס אין משמע כן, הוא אומר ש„לימין הדרך יש הר אחד ושם ביתו של אברהם אבינו שדה פתוח לארבע רוחות העולם“, וכן כותב ר' גרשון ב"ר אלעזר במסעו... ושם (על ההר צ. מ.) ראינו אוהל אברהם וארבעה פתחים לו.

2 יערי ירושלים ר' משה ריישר, שער שבחי הארץ.

3 סיבוב ר' פתחיה כרגנשבורג אוצר מסעות ע' 56 ושם: באלוני ממרא יושב זקן אחד... וצוה לבנו להראות לרבי פתחיה העץ שנשענו בו המלאכים, והראה לו זית יפה אחד ונחלק לשלשה חלקים, ואבן שיש באמצע, וקבלה בידם כשישבו המלאכים נחלק העץ לשלשה חלקים, שכל אחד נשען על עץ אחד.

4 מכתבו מסע לרבי עובדיא מברטנורא, אוצר מסעות ע' 116.

5 אוהל שרה, באר יצחק שקורין לו הישמעאלים, „ביר אסחק“.

6 הוא אשר הובא בספר שלייה הקדוש ריש מסכת יומא בזה"ל: והא לך המנהג דק"ק חברון טוב"ב שנה שנה מפי הרב הגדול החכם השלם החסיד העניו כהר"ר מלכיאל אישכנזי וזה"ל וכו' ע"ש. כמ"כ נזכר גם בספר שבחי הארז"ל ומינה שם שבשנת שס"ז היה עדיין חי. וכתב עליו בעל שה"ג בספרו ח"א סמ"ד „שמענו מוקני שער שהרב ז"ל היה סיבה שיהיו ישראל בעיה"ק חברון ת"ו. מ"כ בבה"ח בחברון.

7 בשנת ה"א צ"ג (1333) ביקר בחברון רבי יצחק חילו וכתב במסעו „היהודים שהם רבים פה“. אוצר מסעות ע' 73.

החברון הכיכר הקראים לכבוד יו את הרקם בהצד לצמיתות. חכור רבי מלכאל
לשנה עד היום הזה כמיסד וכחדש הישוב היהודי בחברון.

עולי רגל ומיידים שבאו לחברון היו שוחים בה ימים אחדים כדי לנוח מעט
בחברון. והם נהגו בהכנסת האורחים של תושבי חברון שהיו ידועים ומפורסמים
במדה זו. כותב על כך בעל "שנת ירושלים" כי יש חצר אחד של יהודים יראי
בהכנסת אורחים זה יום אחד שמקבלים אותם בסבר פנים יפות ועושים להם כבוד
גדול במאכל ובמשתה ובלילה שלשה ימים ושלושה לילות בין עני בין עשיר, אשרו
הלקם זכות אברהם אבינו ע"ה יגן עליהם ועל כל ישראל אחינו. תושבי חברון
העשירים מאד במדת הכנסת אורחים. כלבד שהכינו בית מיוחד לאורחים. היה כל
סעודת אברהם מימינו אורח ימיהו והיו עושים הכבוד סעודה מיוחדת שקראוהו
מפורסמים יותר.

ואשר החו אהוב את רוב בניו ובניו של חברון. כותב על כך רבי משה מענדל
מקאמיניץ: וכלל חבד המה אנשים חשובים מאד עושים צדקה ובפרט מצות
הכנסת אורחים. המה מקרבים כל הבא להספיקו. וד"ר לעזרי מוכירו של ר' משה
מנחם ורי מציון ביומנו מיום ט ו' מנ"א תקצ"ח וזעיר הזאת נתקבלתי בכבוד
גדול ונתנו לי דירה נאה ומאכלים נבחרים. העיר הזאת כולה יקרה במדותיה. כולם
מכניסים אורחם ולא יעזבו את האורח להוציא אף קשיטה אחת מכיסו, וראשי
הקהל יתעסקו לפעמים איזה ימים עם האורח להקל טורח הדרך מעליו ולהנעים
לו ישיבתו בקרבם. ביום הראשון ביקרני איש ישרי ר' משה מיחל מולנא...
ור' שניאור ולמן מגדלוביץ כותב: (ובשם בית אחד לבית הכנסת אורחים וזה ידוע
ומפורסם בעולם שיעיה ק חברון היו מודתיהם להכניס אורחים כל ימיהם" ו' ר')

8 מאכרו של א. ר. מלאכי. ביהכניס של א"א. הדאר הרצ"ז ע' 4214.

9 ליוורנו הקמיה דף ד' ע"א.

10 ר"ם הכתו בהצרת הכפלה ע' 215.

11 תורת העיתים משנת תקצ"ח ע' 10.

12 אצור מסעות ע' אב.

13 הוא ר' משה ב"ר מרדכי מיוזליש כחסידי אדמו"ר הוקו. בעל "שירת משה". עלה
לחברון בשנת תתק"ץ ומילא תפקיד נכבד כאחד מראשי הישוב החסידי. חתום על
המכתב בסיון תתק"ץ בה כדובר על האשכנזים בחברון, העשופים ברעב... העמוסים
בריבוי חובות. על איגרת שלוחות לר' נתן עברם משנת תקצ"ד. על כמה אגרות
להשד"ר ר' יצחק ב"ר שלמה אשכנזי (כולם משנת תתק"ץ) שנשלחו או לארם נהרים
וסביבותיה בשליחות קהילת חברון ועל עוד אגרות. וראה שלוחי ארץ ישראל לא. יערי
ע' 679-678. ר' משה נפטר בשנת ה"א והוא כבן תשעים. (א"ה במ"א אכתוב עליו
בארכוה).

14 זכרון ירושלים ע' כ"ח.

משה רייזר כותב ברישיתו משנת תרנ"ג י: חברון ת"ו לא נמצא בה כ"א אנשי חב"ד¹⁵ והם לערך ארבע מאות נפשות יראי ה' חסידים כופלגי תורה אנשי מעשה בעלי גמילות חסדים והכנסת אורחים לכל הבא לחברון להשתטח על קברי אבותינו הקדושים אשר שמה ומה גם כעשר שנים מקודם כשבאו אליהם אפילו מאה אנשים יחד היו חוטפים אותם כל אחד ואחד לקח שנים או שלשה והיה שמחה ביניהם כמוצא שלל רב ולפעמים היה מחלוקת ביניהם זה אמר אני אקחנו על שלחני וזה אמר אני אקחנו עד שהסילו גורל. פעם הלכתי לחברון יחד עם אנשים לערד שלשים נפשות ובאנו לעת צרב לים ואחר תפילת ערבית כל אחד ואחד לקח שנים מאתנו ואותי לקח אחד רך בשנים מפלג בתורה וחסיד יורא אליהם וישבתי אצלו כמו ב' שבעות באכילה ושתיה כרובה כל טוב לא כנע ממני באהבה חיבה יתירה. ה' שלם להם פעלם הטוב.

ביהכנ"ס של אברהם אבינו¹⁶ היה בתוך החצר היהודי (הגטו). חלוקת הן הדעות אודות שנת בנין ביהכנ"ס. מר דוד אבישר יי מצטט ש"המקדמים מקדמים אותה לתקופת הגאונים ואילו המאחרים עד לעליית גולי ספרד (שעלו לחברון במאה ה"ט)¹⁷. ר"מ הכהן קרמר זאת לרבי מלכיאל אישכנזי שיסד את הישוב בשנת ש' (1540) יי, וישנו אחד המקדים עוד יותר את קיומו של ביהכנ"ס ועד לשנת רפ"ב ואולי עוד לפני כן והוא הגוסע האלמוני מליוורנו שביקר בארז"ק בשנת רפ"ב וכותב ביומנו, "אחרי שהתפללתי בביהכנ"ס, כי שם חצר שדרים בו שמונה או עשרה בעלי בתים ולהם ביהכנ"ס יי".

אולם נראה ש"ש אמת בדברי כולם. הן אלו המייחסים זאת לשנת ש' ולפני כן, הן אלו המייחסים זאת למאה ה"ט. לאחר ובחברון היו בחצר שתי בתי כנסיות שנקראו ע"ש אברהם אבינו. א' ביהכנ"ס הקטן והעתיק ("אדמו"ר האמצעי קנה זאת כנהלתו בשנת תקפ"ג) שהיה נחלת האישיכנזים במאה ה"ט הוא נבנה בשנת ש' ועוד לפני כן. ה"ב ביהכנ"ס הגדול שהיה ממש צמוד אליו הוא נבנה במאה

15 שער ירושלים, שער ישוב הארץ, ע' 52.

16 תמוה רק על שנעלם מעיניו אודות אמינו הספרדים שהיו יושבים בחברון באותה תקופה, ורבות בשנים לפני כן.

17 אפנדי שאול במסעו משנת תרנ"ו כותב: בחברון יש ביהכנ"ס קטן קדמון מאד לפי המסורת והיהודים קוראים לו, "קהילת אבות העולם". (הוא הראשון והאחרון שמזכיר שם זה על ביהכנ"ס של ארז"ה).

18 „ספר חברון“ ע' 194.

19 „בשבילי אמנות יהודית“, ס"ח ע' 193.

20 „מערת המכפלה“ ע' 215, רבי מלכיאל הוסיף בתים בחצר הגיטו הסגורה, ובנה בית כנסת חדש, הוא „ביהכנ"ס אברהם אבינו“ הנקרא כן עד היום.

21 מסעות בא"י מחכם אלמוני, אוצר מסעות ע' 135. יתכן אולי שאותו בדב"ג שמזכירו הנוסע האלמוני כבר היה קיים 200 שנה לפני כן ויותר מזה היינו ביהכנ"ס שמזכירו רבי יצחק חילו במסעו דשנת ה"א צ"ג (1333)... ויש להם בית הכנסת ישן שבו יתפללו יומם ולילה כי חסידים הם מאד. וראה להלן בסקירתו של ר"ש אבידור אשר כותב שלפי המסורת היה ביהכנ"ס קיים מאז ימי בית שני.

ה"ס"ו ע"י בני העדה הספרדית. לכך מתכוין כנראה ר"מ הכהן שכתב במ"א בספרו (ע' 222) שהביהכ"ס נבנה בשנת תצ"ח (1738).

מפני מה נקרא בית הכנסת על שמו של אברהם אבינו? ידוע הסיפור שכתב רבי נפתלי ב"ר יעקב אלחנן כן בהקדמת ספרו „עמק המלך“: וז"ל: עוד אודיע לכם בני אלקים חיים מה שנעשה בחברון דבר פלא ביום הכיפורים. תדע שבחברון לא יש תמיד עשרה שיתפללו בציבור רק בשבתות ובימים טובים יתקבצו לשם מן הכפרים ומתפללים בעשרה ויותר, אבל כל יושבי חברון הם מחסידי עליון.

ויהי בערב יום הכיפורים לא היו בחברון רק תשעה אנשים והמתינו על בני הכפרים שיבואו ולא באו אחר מהם כי הלכו כולם לירושלים ע"ה תוב"ב שהוא סמוך מהלך רביע יום והיו בצער גדול שיתפללו ביום הכיפורים ביחידים ובכו הרבה בכי והשמש כבר נטה והיום ירד מאד.

ויהי הם נשאו את עיניהם והנה איש זקן בא מרחוק ושמחו כנגדו שמחה גדולה וכשבא אליהם נתנו לפניו לאכול סעודה הנפסקת ובירך אותם ואמר שכבר אכל בדרך. ובכן התפללו ביום הקדוש וכבדו את האיש כבוד גדול ובמוצאי יום הכיפורים התחילו מתדיינים זה עם זה כי כל אחד רצה להביא את האורח לביתו ונתפסרו בגורל ונפל הגורל על החזן שהיה איש חסיד והגיד נפלאות בחלומות חזיוני לילה והלך החזן לביתו והאורח אחריו.

וכשהגיע סמוך לביתו פנה לחזן לאחוריו לכבוד האורח לילך ראשון לביתו, ויא והנה איננו וביקשו אותו ולא מצאוהו בכל החצר שלהם והיו כולם בצער גדול כי חשבו שהלך בלילה לדרכו, כי לא רצה ליהנות מהם. ובאותו הלילה בא הזקן בהלום לחזן ואמר לו שהוא היה אברהם אבינו ע"ה שבא אליהם להשלים המנין כי ראה אותם בצער גדול שלא יתפללו ביחידים ושמחו שמחה גדולה ובירכו את ה' הגדול כי הפליא לעשות אמן וכן יהי רצון. עכ"ל. —

בביהכ"ס היה פנקס בו היה רשום כל קורות ביהכ"ס, ושם היה רשום גם הגם של העשירי למנין²².

ר' משה רייטר מביא סיבה אחרת לשם הזה: ... ויש בית מדרש קטן הנקרא ביהמ"ד של אברהם אבינו ע"ה כי קבלה שאמ"ת נ"מ"ל שם הוא אלוני ממרא כמפורש בתה"ק²³. אולם אין זה נכון, היות וחלק מכותבי המסעות²⁴ מזכירים את האבן שע"ה נ"מ"ל אאע"ה והאחרון מהם ר' גרשון ב"ר אליעזר שמזכיר זאת ערך את מסעו בשנת ה'פ"ד (1624) ואילו בני ביהכ"ס הקטן היה או בזמן רבי מלכיאל אשכנזי בשנת ה' (26), או לפי רשימת הנוסע האלמוני בשנת רפ"ב (1522), ואין זה מתקבל על הדעת שעל האבן בנו את בית הכנסת. מה עוד —

²² פרק עשירי דף י"ד.

²³ מפי רמ"ו שלכן נראה את הפנקס הנ"ל. ואבר לי שהפנקס היה עתיק יומין ובעת שהעריבים הרסו את ביהכ"ס על אשר בו, נשרף גם הפנקס הנ"ל.

²⁴ שערי ירושלים, שער שבחי הארץ. ע' 65. גרסתו שונה וגם יחידה מבין כותבי רשימות הכסע שרובם ככולם מייחסים זאת לסיפור שבהקדמת עמק המלך.

²⁵ ר' פתחיה מרגנשבורג, כסע דפליסטינא לר' שמואל ב"ר שמשון, ר' יעקב שליח ר"י כפאריס, ר' גרשון ב"ר אליעזר.

הוא העיקר לשלילת גירסתו — שהאבן הנ"ל היה על ההר, הרחק כתחובו של החצר (הגטו), בה היה ביהכנ"ס.

כראה ביהכנ"ס הגדול

היציבות ארכיטקטונית נודעת לבנין ביהכנ"ס ע"ש אברהם אבינו. נכנסים לתוכו דרך חצר ועירה המוקפת ספסלי אבן. חצר זו משיישה כסוכה בימי חג הסוכות. מן החצר נפתח אחד לאולם ופתח שני לביהמ"ד המשימש כעזרת נשים בחגים והכובדל כן האולם בסודג של עץ.

האולם מקורה כיפה, הנשענת על תליים (פנדטיבים) שניבנו על ארבע אומנות. ארבע קשתות כחודדות כתגשאות כעליהן ומחברות את האומנות. הכיפה — הצי כדור על גבי טנבור ומוקפת שנים עשר הלונות. בעד הלונות אלו חדרו לביהכנ"ס קרני אורה ואויר צה והיו הציפורים והיונים מצטמפות על שבכות החלונות לשימוע אל הרינה ואל התפילה מפי החון נעים הומירות. יודעי חן היו אומרים כי לא היו אלו בעלי כנפיים, אלא נשמות טעות שבאו לתקן את אשר החסירו בעולמן לענות, "אכן", ברוך הוא וברוך שמו.

פתחי ביהכנ"ס היו פתחים לכל עבר ליען לא יצטרכו המתפללים להקיפו. דלתותיו בשיער הכורח היו כצופות נחרשת קלל, מעשה חותם, והובאו מעזה עם בריחת יהודיה, בעלות נפוליון ארצה. על מישקוף הפתח היתה חקוקה כתובת עתיקה שלא פוענחה כהלכה. רצפת ביהכנ"ס היתה עשויה משיש טהור. במרכזו של אולם ביהכנ"ס נמצאת כיכה צנועה, בעלת שמונה צלעות, הכיכה בנויה מאבן המעקה שלה עשויה עץ.

שני ארונות קודש היו לבית כנסת זה. האחד לספרי התורה שמשמשים בהם בכל ימות השנה והשני לספרי תורה עתיקים שמוציאים אותם בעת אמירת כל נדרי ביהכ"ס, ובהקפות שמחת תורה. אחד מהם הובא לחברון בתחילת המאה הי"ט מביהכנ"ס העתיק בעזה.

מספר ספרי התורה בהיכל: יש אומרים שבכל ארון היו שבעה ספרי תורה וביחד ארבעה עשר. ויש אומרים שבארונות היו בס"ה עשרים ושישה ספרי תורה כמנין שם, "הויה" (בחילופי אותיות). לכל ספר תורה היה זוג רימונים, ועל כל אלה מטפחות משי לרוב — מתנת נשים צדקניות, ופרוכיות רקומות מעשה חושב, על שמות נעדרים. בחג השבועות נהגו לפרוש את הפרוכיות הללו על גבי הקירות ובאי ביהכנ"ס היו כתייחדים עם זכרם.

ממעל להיכל התנוססו עשרת הדברות צמודים בכיפות אריות, ומוזה ומוזה גביעים משוקדים, מעשה אמון, נרשאים עליהם פרחי מור ואהלות יצוקים זהב טהור, ומתחת לארונות הקדש אוצרות, "הגניזה" בהם נאצרו כתבים עתיקים, ספרים בליים, כלי קודש משומשים ומפצי מזכרת שעבר זמנם. גניזות אלו הובלו לקבורה בכל ל"ג בעומר בהילולא ובתכונה רבה.

26 שנה זו נקבעת בדאות ע"י א. ר. מלאכי במאמרו, "ביהכנ"ס של אברהם אבינו": ארבע מאות שנה ימלאו בשנת ת"ש להתחדשות הישוב בחברון ולקיוש הרשמי של בית הכנסת. וראה לעיל בהערה 21.

בניהונם הקטן היתה כעין מערה והיו האשכנזים עומדים על דעתם יסאן
 נפתח זו נצלה אברהם לבנו הולכים לכל צד
 כשני עבר בית הכנסת הגדול היו שתי עזרות נשים בימות ההול הם היו
 כמבנות בתוך בית מדרשו. בניהונם ס העתיק בעזה הועברה לביהונם ס ע ש
 אברהם אבינו גם הולדת העתקה העשויה עזיבוקים. בהברון משמשת היא לפתח
 צדדי הוצא לרוב גם הוא נקראתה הישועים נאים מראת שיכוח בעצים
 יקיים.

כו היה בביהונם ס הגדול מזה קטן בו היו טובים בערב יום כיפור לפני
 הבית המלכותי.

אם היה ארד הולדת ה היו הולכים לביהונם ס הקטן פותחים את הארון
 קדש נשים הם בגדיה וכן מסבין עושים כי שיכיר החולה אומרים תהלים
 ואח כ היו נותנים המיע יאח זה היו נשים ע ג החובה כסגולה לרפואה.

סיפורי ביהונם ס

ביהונם ס ע ש אברהם אבינו היה משמש בתחילה תפילה וסיניומית ואילו
 בתקופה מאוחרת יותר לאחר שנחרב הישוב בהצר ובנו עוד בית כנסת היו
 התפללים בו רק בשבתות והגים.

יהודי הברון ליכודי התלאה והסביר בכר עה שהיתה פוקדת אותם ובאה
 על הם אינו צרה ר ה היו הולכים לביהונם ס שר אברהם אבינו ומעוררים רחמי
 נשים בזכות האבות יוכני עמר בעיר האבות.

מל הבנייה אל בית הכנסת אברהם אבינו. קבוע יחד ובו הרומים דברי ימי
 הנס של תהיה הברון בו גם רשום התאריך יד כסרו לזכרון לזכר הנס שאירע.
 לפני שנים רבות משל בהברון מושד אכורי ואוהב בעצ. והיו היום ויקרא לפניו
 את ראשי תהילה היהודים ויאמר להם: דעו כי בעוד שלשה ימים חייבים אתם
 להביא לי תמישים אף גרושים, ואם אין — מרה תהיה אחריתכם

והידי הברון עניים כרודים ותצא נשים מסוד ישמע הגזירה הואת. ויקראו
 הרבנים לצום ולבכי ותאספו אל בית הכנסת אברהם אבינו אשר בגיסו, ויחזנו
 שם ויתפללו בכל לבבם ונפשים.

ויהי בחצי הלילה ויתלום המושל חלום, וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו
 ודורשים כאתו יספור בידם המשים אף גרושים, ואם לא — ימיתוהו כרגע.
 נבהל המושל, מהר ירד מעל כסתו בחרדה, ובידים רועדות הוציא כתור ארגון
 כים מלא כסבצות והכ וכסף ויתנהו בידם...

והיהודים יזוכים את ימים בבית הכנסת ומתפללים ומתחננים להצלחם.
 והשמש יושב כפתח שער הגטו הנמוך הצר ודואג את דאגת אחיו. פתאום שמע
 הרשוש על פני השער ויתקפרו פחד כי חשב הגה באים שליחי המושל. אולם

27 הפרטים הנ"ל הינם מתוך "בשבילי אכנות יהודית" לאדריכל יעקב סינקרסלד ומאמרו
 של ד. אבישר ספר הברון ע 1935. תודתי נתונה לעורך הספר בר עודד אבישר על
 רשותו להעתיק פרטים מספרו.
 28 כפי רמזיו שלמה.

לתכניהנו ראה יד נסתרת נוקבת חור כדלת השער בצורת אשנב ועיר חורקת דרכו כים לתוך ההצר, ויפתח השמש את הכיס והנה מסבעות כסף וזהב, וישא אותו ברעדה ובשכחה אל זקני העדה. רפתחו את הכיס וכצאו בו הכיסים אלף גרושים, הסכום שהטיל עליהם המושל. ובינו יצק יד אלקים היתה פה, וישמחו שמחה רבה. ויעברו שלשת הימים ויתפרצו חיילי המושל אל תוך הגיטו וידרשו את הכסף, וימסור הרב את הכיס לידיהם, ויביאוהו למושל. ויכיר מיד שהוא כיסו אשר הוציא כאוצרותיו ונתן לשלשת הוקנים שהופיעו בחלוקו. ובין המושל שה' היה בעזרתם של היהודים, ושלשת הוקנים שהופיעו אליו הלא הם אברהם יצחק ויעקב, ויקרא: אכן לא יגום ולא יישן שוכר ישראל! ולא הוסיף עוד לרדוף אותם. ויקבעו יהודי חברון את היום הזה, י"ד כסלו, ליום שמחה ויששון לזכר הגנס אשר קרה להם. ויקראו ליום זה בשם „פורים טקה“ — פורים האשנב יי.

על גבאי ושמי בית הכנסת במשך הדורות ידוע מעט מאוד. בביהכנ"ס הגדול היה השמש הזקן חכם דוד, שהיה יודע לספר תולדות כל ספר וכל תיק. זה יכולו מצופה זהב — כתנה מקהילת ישראל שבהודו, וזה המכור מעשה אמו. — כתנה שלוחה מקהילת דמשק, זה שגוליו צהובים הובא מספרד, וזה המפואר בשהרונים ומגדלים — מקוטטא הבירה נשלח יי. מביהכנ"ס הקטן ידועים המסגחים הרבנים המופלגים מו"ה מנחם ארי' בהרב הגאון מו"ה שכואל הלוי כראהטשאוו יי והשני מו"ה גדליה מו"ה צבי יי, כן ידועים הר' מרדכי דב סלונים יי ר' חיים

29 אגדות ארץ ישראל לד"ר ז. וילנאי ע' 182. תודתי נתונה לו עבור רשת ההעתקה. הם פור מובא במקומות שונים ובגרסאות שונות. ב„חיבת ירושלים“ מהדורת רא"מ לונץ מביא אף פרט מענין ש„החליטו לצום ג' ימים רצופים לילה ויום, ולהביא בכתב את דבר הגזירה לפני ישני מערת המכפלה“ ואף עשו כן. ואילו בדבר הכסף, כותב: שכבת שדפקו חיילי הפחה והשמש ניגש לפתוח להם, נכשלו רגליו בגשתו אל הדלת, בכ"ס מלא דינרים, ויהי בהתכופפו וירא בשיפולי הדלת כעין חלון קטן.

30 ראה הערה 27.

31 היה מראשוני כתיישיבי חב"ד בחברון, חתום על כתב השליחות לרבי שאול אשכנזי משנת תרי"ז, על כתב השליחות לר' נתן עמרם משנת תקצ"ד, על האצרת לראשי פקוא"ם, על איגרת ההמלצה לר' יוסף יהודה ליב כושיוב, על האיסור הנעשה בחברון בשנת תרל"ג, על הסכמת רבני חברון לספר פרקי אבות עם פי' התידי"א, על הסכמת רבני חברון לספר כנסיה לשם שמים (תרל"ד). היה בין חברי בית דינו של ר' שמעון מנשה רבה של חברון וכן כיהן כראב"ד וכראש ישיבת אהל אברהם ברחוב היהודים וכל מתפללי ביהמ"ד הם תלמידיו.

32 לא ידועים עליו פרטים.

33 בהרה"צ ר' יעקב (כולי) חתן אדמ"ר האמצעי, נולד ברוסיא בשנת ת"ר. עלה לארץ בגיל 4 יחד עם הוריו, היה שקדן בלימוד התומ"צ, יקר רוח תמים צדק, טהר לב, בעל מדות תרומיות חסיד ואיש מעשה. לאחר פטירת אחיו הרל"י ניהל את הכולל עד יומו תאחרון. נפטר ה' טבת תרע"ו בחברון.

האראקאזער יוד יצחק הווי. מתפללי ביהכנס ס היו מתפללים לצד צפון היולם
נגד ירושלים וקורין את הכנסייה ביד ושם וכפי ש כהר"כ האגיו בס' אלה מסעי
על הברון.

בשנת תקס"ג עברו הסדרי הכ"ד מצפת להברון בפקודת רבם האדמו"ר
האמצעי ביניהם היה הרב התמיד ר' יצחק מנשה, מו שהיה אח"כ רבה של הברון
בבית עשרות בישיב"ו ובמכתבו משנת תרכ"ז כתב: עוד מעיד אני מה שראיתי
בעיני המכתב י"ק שכתב האדמו"ר האמצעי נבג מ לאניש דפה עיה"ק בשנת
תקס"ג בעת שהתייסד הישיב"ו של אג"ש בהברון ת"ו, וכתב בזה"ל: „מצאתי
כתוב בשם הרב ז"ל ל' שכר מו' שיש לו אחוות נחלה בעה"ק הברון ת"ו י"ק
נצול מחיבוט הקבר"ו האדמו"ר ג' ע' בעצמו קנה פעה"ק את הבית הכנסת הקטנה
(הנקראת בס' כל בהכ"נ אברהם אבינו כחזבא הסיפור על זה בספר עמק המלך
הברון ת"ו ועוד בשנת בואם (תקס"ג) קנו בהברון בכספי כ"ק אדמו"ר האמצעי
את ביהכנס' הקטן הנקרא ביהכנס' של אברהם אבינו.

בקץ הרג"ה (ואי"א) ביקש ערבי אחד, כאחד המשתתפות התקופות שהיה לו
בית בישיבות עם בית הכנסת של אברהם אבינו, לפרוץ גדר ולכנס לרשותם של
היהודים והחל לבנות עליית בית מעל לעזרת הנשים של בית הכנסת, פרצה
מריבה בין היהודים לבין שכניהם עד שהגיעו להכאות.
בשנת ת"ש עוד היה קיים ביהכנס' ונתקבלה ידיעה שביהכנס' מונח עוזב
ונעשה הפקר והמשתרה מסרבת לשכור עליון הידיעה מוסיפה לאמר: מכיון שיהודי
הברון שאהרי שהיטת תרפ"ט עוזבים ואינם חוזרים אליה, ישנה סכנה שבית
הכנסת העתיק יהרב לגכרי.

34 כראשוני המתיישבים בהברון, נפטר זקן ושבע ימים בגיל קס"ו שנה. בעזרה"ה עוד
דובר עליו במ"א.

35 היה נודע ללמוד עין יעקב בין מנחה לערבית. (מפי רמ"ז שלמו).

36 זכרון ירושלים, דף י.

37 ע"ן אודותיו בבטאון חב"ד חוברת 4 (תשכ"ג) ובמאמרו של רבי'צ' לנדוי „לתולדות
ההתיישבות החב"דית בהברון", המעין תמוח תשכ"ט, נפטר זקן ושבע ימים בו קס"ז
שנה (לפי כ"ה. ש' סלונים בספרו תולדות משפחת הרב מלאדי ע' 56).

38 כ"ה. ש' סלונים, שם.

39 ספר הברון ע' 135.

40 מאמרו של א. ר. מלאכי, וראה ש. אבידור, פנים אל פנים, תמוח תשכ"ז שחיפש אחר
מלהמת ששת הימים בהברון את בית הכנסת הגדול ע"ש אברהם אבינו ולא מצאו
הוברר לו שהכל חולל והרוס.

הרב בנימין זאב יעקבזון זצ"ל

א"י אייר תרנ"ד — כ"ב סיון תשל"ג

הרב בנימין זאב יעקבזון זצ"ל הביא בספרו „דברי בן שלמה“ (ירושלים תשי"ז) חלק א בפירושו לפרשת צו (עכ"ל קסח) סיפור על רבי קאפל חריף זצ"ל. הדר לכודו של חותנו היה סמוך לחררו. פעם אחת התקשה חותנו להבין בדברי מרן מהרש"א, ושמע שהותנו אומר כינו הבין עצמו למהרש"א: אם כך כונתה תקשה עליך מכאן ואם כך, או תקשה עליך מכאן. בא חתנו [רבי קאפל חריף] אליו ואמר לו: מאין מכיר אדוני הכי את מרן מהרש"א שמדבר אתו בלשון נוכח (בלשון „אתה“)?

עד כאן הסיפור ודומני שבהבאת סיפור זה בכותבו על הנושא „אמונת חכמים“, הבלט הרב בנימין יעקבזון זצ"ל אחת מתכונותיו הנעלות ביותר. מי כמוהו הכיר כמעט כל גדולי ישראל שלפני השואה, ארוי הלכנון אדרי התורה בליטא, בסולין, בהונגריה ובמערב אירופה. הוא נפגש אתם, ישב אתם ימים ולילות, דן אתם בבעיותיה של היהדות הנאמנה, נאם יחד אתם באסיפות גדולות ואף התכתב עמם, אבל למרות כל זאת ידע להקפיד הקפדה חמורה על ההבדל, על המרחק ההכרחי שיש לעמוד עליו. הם הגדולים ואילו אנחנו אמנם מאוד רוצים להתקרב אליהם, לשמוע את דבריהם ואף מגסים להקל במקצת את העול הגדול הרובץ עליהם, אבל הם „לא רק גדוהנו אלא גם מגדלינו, אם נלמוד מהם לא רק את תורת פיהם אלא גם תורת חיהם“ (דברי בן שלמה, שם).

לא רק זה למדתי ממנו. הרב וולף יעקבזון (כך הוא נקרא בפי כולם) הקדיש את חייו לביסוס היהדות הנאמנה, כל שנות חייו העמיד לרשותה של אגודת ישראל, הוא נסע מארץ לארץ ומעיר לעיר להביא את דבר היהדות הנאמנה, פעל למעלה מכוחות ו למען „בית יעקב“ ולמען הישיבות בליטה שרבות מהן עמדו לפני התמוטטות כספית. בספרו „אשא דעי למרחק“ (בני ברק תשכ"ז) כתב הרב וולף יעקבזון פרקי זכרונות על מסעיו במרחבי אירופה, על ביקוריו בארצות הברית ועל פגישותיו עם גדולי ישראל בארץ ישראל. בספר זה יש תיאור מרתק על הרבנות שלו בקהלת קופנהגן, על עבודת ההצלה ביטבדיה, אך עיקר הספר מוקדש לגדולי ישראל שהוא זכה להפגש אתם. דברי תורה רבים מפוזרים בספר זה, דהיינו דברי תורה שהוא שמע מהם. אבל בכל הספר לא נמצא דבר תורה אחד שהוא, הרב וולף יעקבזון השמיע. לא היתה כמעט עיר גדולה באירופה שבה הוא לא נאם, בה הוא לא נפגש עם רבני קהלות ומנהיגי אגודת ישראל. אך לשוא נחפש נאום אחד או דבר תורה אחד שהוא השמיע ואשר הוא החשיב לראוי להשמר לדורות הבאים.

וגם זה שייך למסכתא נפלאה בסוגית „אמונת חכמים“ שהרב ב"ו יעקבזון כתב. וכל אחד שזכה לבקר אותו בדירתו הצנועה בשיכון פאג"י בשכונת סנהדריה בירושלים ת"ו, זכה לשיעור נוסף באמונת חכמים. הוא היה איש שיחה ואף אהב

בדיחה אך מציד אני על עצמי יאהרי כל ביקור אצלו יצאתי עם מטען רוחני חדש השיחות היו בנושאים ישנים וזכרונות על הורי היד (הוא למד עם אבי זצ"ל באותה ביתה בבית הספר הלימודי בקהלת המבורג) התפעלותו לפירושו של הרב שמשון מפאל הירש על החלק ההלכתי של התורה (ומכאן כאמרו „פרשן ההלכה — פירושים חדשים בסוגיות השו"ת בספר הרב ש"ר הירש משנתו ושיטתו ירושלים תשכ"ב) או על הובתה של אגודת ישראל בארץ ישראל להקים קרו ועם עולם יד"ר שמאל היא דוסטלגדר זצ"ל שהשקיע את כל כוחותיו למען האגודאי כאן בארץ. שיחותיו היו שזורות באמונה איתנה כלפי גדולי התורה בדורות שעברו ובדורנו עד היום הזה. אמנם הוא הרגיש היטב בתמורה בסוחר המאבק שבתוך המנהה עצמו. אך בכל זאת ניסה להאמין שזהו התמיד של העבר הלא רחוק שהוא עוד ראה בכל הדור. האם הוא הצליח לשכנע את עצמו? לפעמים הוא גילה טפה וכיסה טפהים והוה הכאב הגדול שלקח אתו.

יעוד דבר למדתי בדירתו. מקורות ביתו. המזנות של רבנים רבים היו תלויות בחדרו גדולי פולין וליטא. אדמונים ורבני גרמניה. ביניהם המזנות משני רבני המבורג. רבותיו שהשיפו עליהם השפעה מכרעת. הרב מרדכי עמרם הירש והרב אברהם שמאל בנימין שפיצר זצ"ל. רבנים אלו היו מראשי החומים נגד אנשי הריפורם והריסורם לכהנה. אך בתמונת הנ"ל נראים הרבנים עם מלבושיהם המיוחדים של רבני גרמניה. מלברשים שהיו כורח המציאות בקהלות ישראל במערב אירופה. הרב בנימין זאב יעקבזון חלה המזנות אלו גם בדירתו בירושלים ת"ו ולמדתי מזה פרק נוסף גם...אמונת חכמים.

הוא היה מנכ"י הדעת הדגולים. בספריו ובזכרונותיו כתב הרב בנימין זאב יעקבזון זצ"ל על כאות רבנים ומנהיגים. ביניהם רבנים מתנועת המזרח. ביניהם רבנים שהיו להם השקפות אחרות בנושאים עקרוניים. אבל ר' וולף יעקבזון הצליח לא לפגוע פגיעה כל שהיא בשום רב בישראל. הוא היה רב בקהלה החרדית בקופנהגן. אבל בזכרונותיו הוא הזכיר בדרך ארץ את רבה של הקהלה הכללית בקופנהגן. ואולי יש לראות בזה שיעור נוסף במסכת „אמונת חכמים" שהוא זכה לכתוב. עמידתו היתה ברורה. איש אגודאי כובהק. אך זה לא העביר אותו על דעתו והוא כיבד כל רב בישראל כל זמן שהוא נשאר בתוך המנהה של נאמני התורה בישראל. אין פלא שהוא הרגיש את עצמו תלמידו של מורנו יעקב רונזיים זצ"ל.

ולא רק מנכ"י הדעת הזוהרים היה. גם נקי כפיים. פשוטו כמישמעו. כאות אלפי דולרים אסף רשלח אל הישיבות ואל בתי הספר החרדיים במזרח אירופה. בלי שדבק מזה כאיכה בידיו הסתורות. הוא חתים את כל בני הגולה שבמערב אירופה ליען הישיבות בליטא ובפולין. אבל הוא — ר' וולף יעקבזון — פנה אל רבני הייט עוזר זצ"ל בווילנא בשאלה אם מותר לו... להעסיק את בנו בעבודת התיקור בקהלתו כדי להקל מעליו במקצת את עול הפרנסה. נקי כפיים ובר לבב.

שכר מצוה בהאי עלמא ליכא. אבל לא יברש כל החוסים בו. ואכן, זכה הרב

יעקבזון לאשת חבר שתהיה לאר"ם אשתו כהנכת השוכה כגסן פוריה בירכתי ביתו ובניו כשתילי זיתים סביב לשלחנו, אין פרץ ואין יוצאת, כל הבנים והבת כמשיכים את דרך האבות לכבוד ולתפארת, ורוב הבנים הם רבנים ומחנכים חרדיים בעלי שם ביהדות הנאמנה בארץ ישראל.

אכונת הכמים ואהבת הבריות, אבל בלי עקביות לא היה משיג מה שזכה להשיג. עקביות והכנעה בלי פשרות להלכה המסורה, ולכן עמד בעז על משרת הצניעות, על כסו הראש של האשה הנשואה. באחד מביקוריו בליטא הגיע לביתו של רב. אשתו של הרב כיבדה את האורח בשתייה, אבל ר' וולף יעקבזון סירב. על שאלתו של הרב המארח השיב: לפי הדין אסור לי לברך ברכה לפני שער כגולה. הרב המארח אמנם גער בו ואמר שישים רבות הולכות כך, אבל כאשר סיפר את המעשה לרבינו חיים עזר וצ"ל יצא זה כגדרו הרגיל נגד אלה המגלים פנים בתורה שלא כהלכה (דברי בן שלמה, ח"א, עמ' שו—שו).

תהינה שורות אלו הכרת תודה על מה שזכיתי ללמוד מהרב בנימין זאב יעקבזון וצ"ל, אחד ומיוחד מבני העליה.

י. ע.

רגילים לחשוב על גברא רבה שמקדיש את עצמו כליל ללימוד ולהרבצת תורה, שהוא הגדול שבגדולים ומעלתו יתירה על פני אותו אדם גדול שמקדיש מכותותיו גם למיילי דציבורא, אבל באמת אינו כן — שכן ה"עולה" שהיא סמל להתמסרות השלמה לדברים רוחניים היא באמת "קודש קדשים", ה"השלמים" שחלקם לגבוה וחלקם לבאים הם אמנם רק "קדשים קלים", אבל "זבחי שלמי ציבור" אף הם "קדשי קדשים".

מתוך הספדו של רבי מאיר שמחה מדווינסק על רבי יצחק אלחנן מקובנו — מובא ב"החוט המשולש" לרב בנימין זאב יעקבזון, עמ' 30.

מכתבים למערכת

תקון והשלכה

א. במאמרי ב. המעיין תקנו תשל"ג (עמ' 48) צוטטה תשובת ההת"ס (חלק 1 ס' 58) האומר על הרפורמים: „והיה עדהם כעדת צדוק ובייתוס, עזון ושאלה“ והסברתי (שם עמ' 49) שישאל הוא פאולוס. מראשי הנוצרים הראשונים. העירני כר שמעון הקשר נ"ג. שמסתבר יותר שהכוונה לשאל הקראי, בנו של ענו, מייסד הכת. לאור זה יש לתקן גם את דברי בעמ' 50, שם.

אכנס אין לכך נפקא מינה בדעת החת"ס לגבי פירוד הקהלות, שכן ודאי שהפירוד מהקראים לא היה קטן מהפירוד מהרפורמים, אלא ההיפך, אך כ"כ טעות היא הטענה תיקון.

ב. לדעתו של הגר"ח סולוביצ'יק ז"ל בליטא, אשר תמד בפירוד הקהלות באשכנז ובהונגריה, והובא במאמרי הגיל (עמ' 47), יש להוסיף את דעתו של הגאון הרידב"ז ז"ל, כגדולי גאוני ליטא, אשר בהקדמת ספרו שו"ת „בית הרידב"ז“ (ירושלים תרס"ה), כתב בדברים הבאים:

„תא חזי כמה טרח ויגע הגאון הצדיק הח"ס זי"ע להפריד הפושעים מהיראים. ואחר כך בא הגאון הצדיק ר' שמעון סופר זצ"ל מקראקא על דבר זה לעשות כן בגאליציא, אך לאביו עלתה בידו במדינת אונגארן, ובמדינת גאליציא לא הניחה הממשלה. וכן בליטא ההיפך הרבנים בעצמם הכניסום על ראשנו“ וכו'.

לדברי הרידב"ז ז"ל אלו הסב את תשומת לבי ר' אברהם הלוי שיטא נ"ג, והם נדפסו אף במאמרו ב„גידיל תורה“, שנה ב הוברת א.

רוך הנשקה

הערת המערכת: על דעתו של הרב א"י הכהן קוק זצ"ל בנושא זה, ראה להלן בגליון זה, עמ' 77.

תשובה להבהרה

מסופקני, אם דברי מר עמנואל מבהירים, או הם פועלים ככוון הפוך. לא טענתי על דברים, אשר הובאו, כ"א על ה„שכחה“ אשר בלקט.

1. אין שמץ פסול בהבאת דברי הרב דסלר זצ"ל, אבל יש מחדל, אם לא מביאים את הדברים המצוטטים על ידו, אם הם קשים כגידיו: נאמנים פצעני אהב.
2. על דעת הבד"ץ של העדה החרדית בחרתי לכתוב בצורה זו מתוך ספק מי בין קוראי „המעיין“ מקבל את דעתו. אבל לא השארתי ספק שלא טענתי משם, אלא שלא הובאה דעת הגרצ"פ פרנק זצ"ל ובית דינו. בשני הענינים התשובה של מר ע. אינה ממין הטענה.

3. ידוע לי שבכמה ישיבות העומדות לנגד לא אומרים תחנון ביום ה' באייר לכן לא החשבתי ענין זה בבית מדרשו של החזון איש וצ"ל כמענה עיקרית אלא כהזכחה לדעתו על יום קום המדינה. כדי לכבד אי הבנה הודעתי את זה לכר ע. עוד לפני הכסירה לדפוס (אחרי שמר עמנואל הראה לי את תשובתו לפני פרסומה) ובקשתי להשמיט את הקטע הזה.

4. להשתתפות בכחירות: גדולי ישראל — בנייהם הרב מצבין וצ"ל — קראו להצביע, עבור רשימה חרדית אחרת, ונימוקם עמם.

5. אם כר עמנואל כונה השואה בין, בימים ההם לימינו אין צורך להיות הסטוריון כדי לראות שאין המשל דומה למשל. כדי להזכיר שלא יום קום המדינה אלא ימי חידוש עבודת בית המקדש הורבעו לימים טובים.

6. אם כר ע. משזר לתוך משלו מעשיהן של נערים מנוערים האם זה שינד לזיכה בימינו? ועוד, האם הבאת מאמר הו"ל על גורם החורבן — במקום שהובא — פועלת למניעת הגורם?

ב. קיבר

לכבוד

מערכת המעין

שלום רב.

בגליון המעין מחדש הכון השתא בעמ' 10 נאמר: ישנה אגדה שר' חיים ישנה את שמו וכו'.

ברצוני להעיר שעלינו להזהר בשימוש במושג „אגדה“. אין אגדה פירושה „ליגנדה“ בלע"ז ולא סיפור בדים חלילה, ולא דבר המצוץ מהאצבע או פולקלור עממי. אגדה היא הלך כתורה שבעל פה שבדינו, דברי חכמים ולפעמים חידותם — אם יסוד הכלה כנראה מהביטוי „הגיד הכתוב“, ואף אם יסודו אחר, אין זה מוריד מקדושת המושג.

לצערנו החלו להשתמש במושג מקודש זה במובנים אחרים ויש אתנו „אגדות יון“ „אגדות אנדרסן“ וכדומה רבות. דבר זה מביא אותו אף הוא לזלזול באגדות הו"ל המקדשות.

אני מציע שלפחות אנו נזהר בשימוש במושג קדוש זה. כמו גם במושגים אחרים ולא נקנה את הביטוי „תורה“ „משנה“ לדוגמא לדיעות אפיקורסיות.

בכבוד רב.

א. א.

אגב באותו עמוד ישנה טעות דפוס. בעל ברוך טעם היה רבה של לייפניק (ולא לייפזוק כבמדפס).

על ספרים ועל סופריהם

יונה עמנואל

פירושים על מסכת תמורה מאת הרב מנדל קרגוי זצ"ל

פירושים חידושים על מסכת תמורה ובסופו פירושים לתוספתא על תמורה. מאת הגאון ר' מנחם המכונה מענדל קרגוי זצ"ל. עם נראי מקומות והערות מאת הרב אברהם סופר שליט א. ירושלים תשל"ג.

ישנם גדולי ישראל רבים שזכו לתפוס ביד את מקומם הראוי להם. שכם הולך לפניהם. הן לשעתם הן לדורות הבאים. אך ישנם גדולי ישראל אדירי התורה שביטוי מה לא זכו בעלמא הדיו לפרסום הראוי להם. בין גדולי התורה אלה יש למנות הרב מנדל קרגוי זצ"ל. אפילו בארץ מולדתו רק מעטים שמעו עליו ורק גדולי התורה בודרו ידעו שישב בקרבם גאון אדיר. פוסק הדור. שולט שליטה נמורה בש"ס. ראשינים ואחרונים. בפי בקדשים ובטהרות. בדיני מקואות ובכתיבת סת"ם. בהשבתו שיעורי תורה ובהלכות עירובין. בהלכות גיטין והלצה. שנתיים אהרי שפירתו הוציאו תלמידיו את ספרו „גידולי טהרה“ על הלכות מקואות (פירודא. תורה). בהסכתו כתב הכתב סופר בין השאר: „למען תהי' השורה לעדה במדינת החוקים אשר לא שמעו שמעו הטוב וגדולת תורתו לא נודעת להם, לזאת אעידה נאמנה כי שמעתי כמה פעמים שבתו וכהללו בפי כבוד אמרו כאות"ג זצ"ל וידעו בשם כי הוא בפי בחדרי תורה. לו זרוע עם גבורה. לישא וליתן במלחמתה של תורה. הא לגמרא והא לסברה. קולע אל השערה. כאחד מן הגבורים, אשר לבית ישראל כאירים. העמיד תלמידים עדרים עדרים... כל תוספתא רק גזרעת אחרי עדות זו של הכתב סופר בשם אביו ההתם סופר.

הרב מנדל קרגוי היה חי בדרום גרמניה בקהלה המפוראת פירט (פירודה) ע"י גירנברג. אין אנו יודעים הרבה על תולדותיו. הוא נולד לפני כאתיים שנה, בשנת תקל"ב (1772) ולמד אצל גדולי הדור. הוא זכה ליצוק כיום אצל זקני הדור. הרב נתן אדלר והרב שנהם הורוויץ בפרנקפורט דמיין וה, נודע ביהודה“ בפראג.

ב הסכמות של הרב אברהם בנימין המבורג והרב אברהם וזכלה על „גידולי טהרה“ מובא שהרמ"ק למד אצל רבי יהואל לנדוי בפראג, אבל לפי דעתי יש להסתפק בכך. הרמ"ק מזכיר את פירושי הנודע ביהודה, לפעמים מכנים אתם, אך לפעמים דחה אותם בתקופת רבה ובלשון שאינו מעיד על יחס של תלמיד כלפי רבו. בפירושו לתמורה ד ב (עמ' 76) כותב הרמ"ק: „וראיתי להגאון בעל צ"ח שכתב בספרו... ולדעתי שישו דאינו כן... בס' גידולי טהרה דף ו, א סו"כ כ: „וראיתי להגב"י... אבל מה שסיים... כבר כתבתי ליתא... ובשורת שבסוף גידולי טהרה סי' ו: „וראיתי להגב"י שקרב שאלק על זה... והגב"י היוק עוד את דבריו... ועל דחוקים כאלו איננו מן הצורך להשיב... ושם בס"י מ: „אבל לא יסמוך על מה שנוכר בגב"י... ובשורת נחלת בנימין הרב וולף המבורג קונטרס המילה, עמ' קכא כתב הרמ"ק: „וראיתי להגאון נב"י

גם כאשר הרמ"ק עבר אחר כך לפריס והתפרנס ממסחר הכשיד בלימוד. —
 לכד ולמד והרביץ תורה לרבים. לגיסו הרב ברוך ויזל בפאריס אכר לא לכול
 בשבת בן שאביו גור (שו"ת נחלת בנימין קונטרס ה'ה"ה ע"ב ק"ט, ב). בזמן היותו
 בפריס הוכתר נפוליאון לקיסר ובתפלה מיוחדת בחם רביעי. א' דר"ח אדר ראשון
 ה' תקס"ה (1805) ישרו בבית הכנסת ישר הודיה בלשון הרד"ש השייבר, כוה"ק
 מענדל קארגואי גר"ו. משם עבר לפריס, התהנה וניסאר שם עד פטירתו ערב
 ראש השנה תרי"ג (1842). יחסים ידידותיים ביותר ישרו בינו ובין הכרא דאתרא
 דק"ק פירס, הרב אברהם וולף הכבורג זצ"ל, בעל הער זקנים רש"ת שמלת
 בנימין. בספרים אלו כובא משא ומתן בהלכה בין שני גדולים אלה, ביניהם בדיו
 חלה תרומ"כ, דיני קדשים והלכות נדה. השו"ב רבות השיב הרמ"ק להרב יצחק
 דב הלוי בכפרצ'ק זצ"ל וכן עמד בהחלפת מכתבים עם הרב הכופלא כהור"ר

דגורל מרעבא... דבריו קצרים וסתומים. ובשו"ת הער זקנים להרב הנ"ל ח"ב דף
 ה' ב כתב הרמ"ק: "ראיתי בס' דגורל מרעבא... ועשה דבריו בזה כדברי נביאות וצ"ע
 בזה". וכעין זה בס' מלאכת השמים להר"ד בכפרצ'ק, כלא א' בינה יג. אכנס במקומות
 אחרים דן הרמ"ק בחיוב בדברי הנב"י, מחוק את דבריו ואף בתרץ קושיות על סברותיו.
 אבל בכל זאת רשה להניח שהרמ"ק היה תלמידו של הנב"י, ואולי למד הרמ"ק בישיבה
 המפורסמת בפראג לעת זמנו של הנדע ביהודה, אך בלי להיות כמס תלמידו. הרמ"ק
 היה בן עשרים כאשר נפטר הנדע ביהודה בשנת תקנ"ג (1793).

כנראה אין להטיל ספק בכך שהרמ"ק נולד אצל רבי נתן אדלר בכפרנקפורט. כך כובא
 בהקדמות הנ"ל ל"גידולי טהרה" וכן ניסר הרב ע"י בנימין אויערבך ז"ל בהקדמתו
 ל"משנת רבי נתן" וראה בהקדמת הר"א סופר שליט"א "פירוש הרמ"ק לתורה, עמ' א'
 בהערה בשולי הגליון.

הרמ"ק למד גם אצל בעל ההפלאה בכפרנקפורט ובשו"ת הער זקנים להרב אברהם וולף
 הכבורג, ח"ב עמ' ד' כובאים דברי הרמ"ק על שאלה בענין הפרשת חלה בשבת שבאה
 לפני בעל ההפלאה. ובשו"ת שמלת בנימין חלק י"ד סי' י' (עמ' קכז, ב) כובא שהרמ"ק
 סיפר שהלומדים בק"ק פפד"מ ספקו על היתר אחד של הרב בעל סדרי טהרה בענין
 כראה חום בבדיקת אשה. בתשובה שטרם נדפסה מביא הרמ"ק מנהג תכוה טראה
 בכפרנקפורט: "כשהייתי בימי קדם בפפד"מ ראיתי בעיני שנגדו בפרסום (?) בבית
 הכנסת העולים להתן תורה וחתן בראשית שהיו נותנים לחזן ולשמש מה שגדרו לאלתר
 במטבעות של זהב, וכן כשבא שם חזן מפורסם מעיר אחרת נתנו כל העולים לספר
 תורה די נדבתם הכסופות זהב ובדאי אין להם על מה לסמוך".

אחד מרבותיו של הרמ"ק היה הגאון ר' הירץ שייער, אבדק"ק מענץ. כך כובא
 בהסכמות הנ"ל ל"גידולי טהרה", בהקדמת הר"א סופר לפירוש הרמ"ק לתורה עמ' א'
 בהערה בשולי הגליון וכן בשו"ת שמלת בנימין, חלק או"ח דף ע"ב, ב, ומה שהקש'
 אותי מעלתו הגאון גר"ו בשם כורו דה"ג מו"ח הירץ שייער ז"ל בשם אביו כוה'
 טעבלי ז"ל להקשות קו' עצומה... הרמ"ק למד גם זמן מה אצל הרב יוסף יאסקא
 אב"ד דק"ק פוזן התנו של הנדע ביהודה ובאחת כתשובותיו שטרם נדפסו בעיני
 טרפות כתב הרמ"ק על בהמות עם מחלה מסוימת טראה, "כשהייתי בפולין בכדינה
 פרוסיה המערבית".

אליעזר [ברגמן] מעיר צעללי אשר כעת איתו מושבו בעה ק ירושלים חובבי"א.
 בערום ימיו ראה הרב ק את השתוללות הרפורם בקהלת פירט. במיוחד רסמו
 את הברא דאתרא אשר כתב את כ בהקדמותיו לפני הלקי, "שער זקנים" (וולצבאך
 הקיץ) על כל מה שעשו לו שונאי התורה על התנפלות ברחוב אפילו ביום שבת
 קדש ועל סגנת הנפשות שהיה שרוי בה כאשר שברו בביתו החלונות באבנים
 גדולות. שנאת אנשי הרפורם ליהדות הנאמנה לא ידעה גבול עד שהלשינו לפני
 השלטון על הברא דאתרא ועל כמאה בחורים בישיבה בפירט ואף, "הצליחו" בכך
 שהשלטון גירש את כל החבורים האלה. מעשה פסע זה שגרם לסגירת הישיבה,
 נהיה לאות אזהרה לאנשי התורה בגרמניה.
 הרב ק היה גאון בתורה, פוסק ואף בקי בתרגום אונקלוס ובלשון ארמית.

בכוח נשיעה של שבתה (שהוציא הרב יצחק ועל מברגר על של בשנת תרס"ח ונדפס
 מחדש בשנת יד הלה ח"ב ירושלים תשל"ב) סוסי נ"ג, השרה ו מוכאה תשובת
 הרמב"ם בדבר הקצין המ"ר אליעזר יהיה, כי זה כמו כלתה נפשו לעלות ולהתראות
 באה"ק ע"מ לחזור, ועתה שיש שעת הכישר לפניו לילך למסעיו כאשר תאוו נפשו
 אם יוכל לשום לדרך פעמיו, או כיון שהוא עומד בפרק הנשוא אשה לא יזוז ממקומו.
 תשובת הרמב"ם יהיה, דאפילו אם ניכא דהליכה לארץ ישראל ע"מ לחזור מקרי מצוה
 כדאריגנו בתשובות אפילו הלך בה ד' אמות וכו' כיון בכל ענין אינה אלא מצוה קלה,
 והרי עומד כנגדה מצוה חמורה — מצות פורר — וכל יוכא ויוכא היא בקום ועשה,
 ע"ש במצות ישיבת ארץ ישראל אינה מצוה גמורה אם אי אפשר לקיים מצוות
 התלויות בארץ כי אם ע"ס סברת המקילים, וכבר צווח הש"ת"ה על זה וכו'.

התשובה הנ"ל של הרמב"ם מובאה שם עם התאריך, פיורדה יום ו' ח' אב תרנ"ו לפ"ק.
 זה אי אפשר שהיה הרמב"ם נפטר בעריה תר"ג. אם הכוונה לה' אליעזר ברגמן אפשר
 לשער כתי בערך נכתבה התשובה ר' אליעזר ברגמן התחתן עם בתו של זקני הרב
 גדול רחנבאום—צעללי בשנת תקס"ג (1843) והם עלו ארצה בקיץ תקצ"ד (1834).
 התשובה הנ"ל נכתבה אפוא בשנת תקס"ג או קצת לפני כן ואנו למדים פרט בלתי
 ידוע מהתשובת הרמב"ם שכבר אז לפני תחנתו בשנת תקס"ג, חשב ר' אליעזר ברגמן
 לעלות ארצה, או לכה"ס לבקר שם.

בהקדמות" לשו"ת שער זקנים הלקי א' והלקי ב' (וולצבאך תק"ץ) נמצאים תיאורים
 מוזעזים איך אנשי רשע רסמו את הקהלה המפוארת פירט, שהיתה עד לפני שנים
 אחדות לפני כן עיר ואם בישראל, ואחד ממצרי התורה בדרום גרמניה אין פלא
 שנאמני התורה אכן ראו צורך להקים קהלות תורתיות עצמאיות — לא מתוך עקרון
 אלא מתוך הכרח — וכך דאנו למסגרת מתאימה לחיי קהלה נאותים. יש להמליץ
 לתמימים בדרךנו אשר הושבים שהקמת קהלה עצמאית היתה או דבר מיותר ובניגוד
 לרציון של, אחדות ישראל לקרוא את ההקדמות הנ"ל — רשב ורפא להם. אגב, ד"ר
 ה' גרץ טעם ביהודים את העובדות בספרו ההיסטוריה של עם ישראל, חלק 11, פרק
 ט (דפוס ראשון עמ' 419) כאשר מנה את ישיבת פירט בין הישיבות שנתרוקנו ונסגרו
 לרגל נהירת הצעירים לגימנויות ואוניברסיטאות, ולא היא.

על היבור גדול שהיבר על תרגום אונקלוס ועל השפה הארמית כתב הרמ"ק בהסכמתו
 ל"ה שפה ברורה לראב"ע עם פירוש מאת ד"ר גבריאל הירש ליפמן (פיורדה תקצ"ט).

על אף רשעות מהרסי התורה ~~השתתף בצער עמו~~ ושמח בהצלחתו. מעיד על כך השר שחיבר הרמ"ק לכבוד השר משה מונטיפיורי אחרי שובו מדמשק בתחילת חורף תר"א (1840). מונטיפיורי פעל אז רבות למען אחינו בני ישראל בסוריה אשר סבלו נוראות מרדיפות ועלילות דם. בשובו מדמשק עבר מונטיפיורי בקהלת פירט אשר ערכה לו קבלת פנים חמה. מחמת היחס המתוח בין ראשי הקהלה ובין הרב וולף המבורגר והרב מנדל קרגוי, נמנע מהם להשתתף בקבלת פנים ולכן שלחו למונטיפיורי שיר בלה"ק, מפרי עטו של הרמ"ק, עם ברכה על פעולותיו למען הצלת בני ישראל.

הרמ"ק נשאר כל ימי חייו איש נחבא אל הכלים. הרביץ תורה, השיב תשובות, חיבר פירושים על מסכתות רבות, אך אפילו תלמידיו לא ידעו על זה. לא היה לו משרה או תפקיד רשמי⁵. הרמ"ק דאג לפרנסתו והיה גומל חסד לחיים ולמתים; חבר נאמן היה בחברא קדישא ועל מצבתו חרות, "חבר לח"ק דקרננים" ושם בחרו „אף למתים חסדו ואמתו קודש חברתו". על ענותנותו מעידה תשובתו לבקשת הרב יצחק דג הלוי במברגר וצ"ל עבור הסכמה לספר „נחלי דבש" על הלכות חליצה. הרמ"ק עבר על הספר והעיר הערות רבות, אבל על בקשת ההסכמה השיב: „לא ידעתי שום תועלת אשר תגיע למר אם יסכים על ספרו איש בלתי נודע בשערים". גודל ענותנותו ושקידתו העצומה בתורה בלי לדרוש שום טובה לעצמו נהיו לשם דבר בין תלמידיו הרבים⁶.

הרמ"ק מוחה שם שהמחבר הביא שם את הדעה [של שד"ל] שהתרגום נכתב עבור אנשים פשוטים. הרמ"ק כותב שם: „...ויש תחת ידי חיבור גדול כולל כל ת"א מראש ועד סופו מוגה בתכלית הדיוק הן בנוסחאות הן בדקדוק הלשון עם מסרת התרגום. יגעתי בו ימים הרבה והכל על פי כ"י הבדוקים והנאמנים אשר בפאריס הבירה באוצר הספרים. שם ביארתי כל המקומות שבת"א הצריכים ביאור, ונלוה אליו ספר מיוחד בדקדוק לשון ארמי לכל פרטיו, לא היתה כזאת מלפנים, ואולי אביאנו לדפוס בקרב ימים, או יראו הרואים כל פרשת גדולת ת"א וישימו כף לפיהם...". וראה שם בספר עמ' 12 הערה בשולי הגליון עם הסבר הרמ"ק בדברי הראב"ע שאין להביא מהם הוכחה לדעה הנ"ל של שד"ל על ת"א. אגב, במקורות לתולדות הרמ"ק (ראה למטה סוף הערה 6) לא צוין חיבור הרמ"ק בתרגום ובשפה הארמית, אף שהרמ"ק בעצמו העיד על כך. ביקוריו בספריות עתיקות הזכיר הרמ"ק גם כתשובה שנדפסה בס' מלאכת שמים על הלכות סת"ם, פרק כ"ה, בינה ס"ק ג'.

5 הרב דוד צבי הופמן וצ"ל בספרו (בגרמנית) על השולחן ערוך והיחס של הרבנים כלפי הגויים (ברלין 1894) מזכיר שם בעמ' 39 את ס' גידולי טהרה שחיבר ר' מנדל קרגוי, איש פרטי, Privatmann בפירט, אך ראה גם שו"ת מלמד להועיל להרב הנ"ל, חלק אר"ה, ס"י קי"ג סעיף יט: „אמר מהר"ם קרגויא שהתקינו בפאריש הוא וב"ד שלא לומר רבש"ע ופסוקים בשעת דוכן הכהנים".

6 בספר זכרון שבבית הכנסת „גוישול" בפירט נזכר הרמ"ק בזה"ל: „אא"נ מורנו ורבנו המאור הגדול יחיד מיחידים ובני עליה שבדור הגאון הגדול המצויין בהלכה מוה"ר מנחם מנדל בן כ"ה נפתלי קרגוי וצלה"ה בעבור שעסק בתורה יום וליילה גם כשהיה בעל משא ומתן והרביץ תורה בישראל הפליא עצה הגדיל תושיה לכל שואל בעיר

את ספרו גידולי טהרה הכין הרמ"ק בעצמו, אך היסס להוציאו לאור. שניים מתלמידיו, זקני הרב יונה רוזנבאום והרב אשר שטרן (שהיה אחר כך רבה של קהלת המבורג) חפצו את כתב היד אחרי פטירת רבם וטרחו להביאו לדפוס. לספר זה על הלכות מקואות (יורה דעה, סי' ר"א) נתווספו ארבעים תשובות, בעיקר בדיני מקואות ובדיני טומאה וטהרה. כנראה מצא הרב יונה רוזנבאום אחר כך תשובות נוספות, שכן אחרי כשמונים שנה הופיעו תשובות נוספות מהרמ"ק בשו"ת מלמד להועיל (פרנקפורט ענ"מ תרפ"ו) מאת הרב דוד צבי הופמן, חתנו של הרב יונה רוזנבאום.

פאריז ואח"כ חזר לביתו פה העירה ומורה הוראה הרבה שנים ומקום שיפול העץ שמה יהי פירותיו פרי צדיק כי הניח ברכה לדור דורים בספרו גידולי טהרה. בזכות זה ובזכות צדקתו וענותנותו הגדולה שהי' בו תנצב"ה וכו'.

מקורות על תולדות הרמ"ק נמצאים בהקדמות לס' גידולי טהרה ובמאמריו של ד"ר ל. לובנשטיין בשנתונים 6 ו-8 של Juedisch-Literarischen Gesellschaft פרנק-פורט א. מ., תרס"ט-תרע"א (1911-1909).

7 ב, נחל אשכול" על ספר האשכול, ח"א הלכות מקואות העיר הרב צבי בנימין אויערבך ז"ל פירות רבות על ס' גידולי טהרה ועל תשובות הרמ"ק שבסוף הספר. אך ראה שו"ת יד הלוי להרב י"ד הלוי במברגר, ח"א, יו"ד סי' קי"ד-קי"ו. ושם בסוסי" קי"ז, כי לחלוק על אמרו וצללה"ה [הרב אברהם וולף המבורג] ועל מהרמ"ק זללה"ה פשיטא שצריכין אנו לראיות גדולות וחזקות שאין בהם גמגום ופקפק כלל. וראה סי' מלאכת שמים, להרב י"ד הלוי במברגר, כלל ב, בינה סוסי"ק א', מלתא דתמוה טובא" בתשובה סי' מ' בסוף גידולי טהרה.

8 להרב ד"צ הופמן היו תשובות בכתב ידו של הרמ"ק שנשארו בידי חותנו הרב יונה רוזנבאום, אך היו לפניו גם רשימות בכתב ידו של חותנו, בהן שמר פסקי דינים ששמע מרבו או שהעתיק אותם. בשו"ת מלמד להועיל, חלק ג', סי' מ"ג בענין איך מסדרין גט ע"י שליח, כתב הרדצ"ה: „אעתיק לפניך מה שמצאתי בענין זה בכתב הרב הגאון ר' מענדל קארגויא זצ"ל בעל המחבר ספר גידולי טהרה (והוא היה רבו של מר חמי הצדיק ר' יונה ראזענבוים זצ"ל) וז"ל שם: כתבתי לזכרון דברים ע"ד גט שסדרנו בפאריס והשליח לא היה בפנינו". אך שם בסו" ל"ח, כתב הרדצ"ה: „מצאתי בכתבי מר חמי מו"ה יונה ז"ל: וכבר הורה הרה"ג מהרמ"ק (הוא בעה"מ גידולי טהרה) זלה"ה". וראה שם בריש סי' ג"ד, „העתק מכתבי מר חמי זצ"ל" בענין ספק חיוב חליצה עם תשובת הרמ"ק ואילו השואל והמעתיק היה ר' דוד ווייסקאפף. גם זה מרמו על כך שהרב יונה רוזנבאום הכין אוסף תשובות של רבו.

9 הרב יונה רוזנבאום תלמידו של הרמ"ק שטרה למען הדפסת ספר גידולי טהרה, היה סבו של אבי מורי הי"ד ואני זכיתי להקרא על שמו — ומכאן שמחתי המיוחדת על הופעת ספר חדש של הרב מנדל קרגוי, אף שבדאי היה יותר רצוי, לו תלמיד חכם היה כותב מאמר על הרב המחבר זצ"ל ועל ספר זה הדן בסוגיות קשות בדיני תמורה ופסולי המוקדשים. זקני הרב יונה רוזנבאום מחזר בשער גידולי טהרה כתלמיד הרב המחבר זצ"ל וכן שם בהסכמות, אבל הוא היה גם תלמידו של הרב י"ד הלוי במברגר זצ"ל, ראה Der Israelit חשוון תרכ"ט, בהספד על אביו, הרב מנדל רוזנבאום-צעל.

בהקדמה לס' גידולי טהרה מובא שהרמ"ק חיבר עוד שני חיבורים, על מסכת תמורה ועל מסכת מעילה, אבל זה כמעט מאה ושלושים שנה לא זכינו לדאוגם. כעת הופיע פירושו של הרב מגדל קרגוי זצ"ל על מסכת תמורה ע"פ כתב היד שבספריית הסמינר בניו-יורק, בליווי הערות חשובות מאת הרב אברהם סופר שליט"א אשר זיכה כבר את הרבים זה שנים רבות בהוצאות פירושי המאירי וספרים אחרים. יש איפוא מקום לשמחה כפולה. שמחה על מציאת אבדה כה יקרה, פירוש רמ"ק על מסכת תמורה, אחת מהמסכתות הקשות בסדר קדשים, ושמחה נוספת לרגל העובדה שפירוש כה יקר הופיע זו פעם ראשונה בליווי הערות ובידורים חשובים מאת הרב אברהם סופר שליט"א. וזה הרמ"ק שחיבורו על מסכת תמורה מופיע במהדורה מהודרת ומסודרת על ידי תלמיד חכם שהראה כבר פעמים רבות את כוחו הגדול בהוצאת ספרים יקרים מתוך כתבי יד. מתוך הפירוש הזה מתברר שהרב מגדל קרגוי כתב חיבורים נוספים על מסכתות אחרות, שכן הרמ"ק מזכיר חידושו למסכתות פסחים, יומא, קידושין, זבחים, כריתות, מעילה וערכין. וחבל על דאבדין¹⁰.

מסכת תמורה דנה בעיקר באיסור תורה: „לא יחליפנו ולא ימיר אותו טוב ברע או רע בטוב ואם המיר במהמה ובהמה והיה הוא ותמורתו יהיה קודש“ (ויקרא כו, י). התורה חוזרת על איסור זה במצות מעשר בהמה: „לא יבקר בין טוב לרע ולא ימירנו ואם המיר ימירנו והיה הוא ותמורתו יהיה קודש לא יגאל“ (שם, כו, לג). מסכת תמורה דנה גם בדיני וולדות קדשים, חטאת שמתו בעליה ועל איסור מזבח רבים, כגון הרובע והגורע, המוקצה והנעבד, אתנן זונה ומחיר כלב ועל ההבדלים בין קדשי מזבח לקדשי בדק הבית. חידושי הרב מגדל קרגוי זצ"ל על מסכתא זו מהוים בודאי תרומה חשובה להבנת מסכתא קשה זו הדנה בהלכות מסובכות רבות. בפירושו זה על מסכת תמורה מראה הרב מגדל קרגוי זצ"ל בקיאות מדהימה בדיני קדשים; מעיר מגמרא זו על גמרא אחרת, מקשה על תוספות בבכורות או במנחות ע"פ דיוק בגמרא כאן, מבאר את פסקי הרמב"ם ודן בדברי הלחם משנה¹¹, דוחה את דברי הכפות תמרים ומפלפל בדברי השאגת אריה והפני יהושע. במקומות רבים כיון הרמ"ק לפירוש השיטה מקובצת על מסכת תמורה שטרם נדפס בימיו, או כיון לקושית הרש"ש, לתוספות רבי עקיבא איגר או לקושית המנחת חינוך. הרב אברהם סופר שליט"א מעיר על כך בהערותיו החשובות. הרב המהדיר השתמש בספרים רבים בכתיבת ההערות. וכך עלה בידו להראות איך הרמ"ק כיון לקושית ס' מלאכת חושב על מסכת תמורה, לחידושי בית מאיר ונור הקודש. כמו כן מציין הרב המהדיר רבות לתשובות הגודע ביהודה, רבי עקיבא איגר והחתם סופר ואין ספק שהשוואת אלו מוסיפות להבנת פירושי הרמ"ק.

10 בתשובת הרמ"ק בס' שער זקנים להרב אברהם וולף המבורג, ח"ב עמ' כ"ט מביא הרמ"ק העתקה מחידושו לנזיר נז-נח.

11 על פסקי הרמב"ם בהלכות תמורה ועל דברי מפרשי הרמב"ם והשאגת אריה בהסבר דברי הרמב"ם דן הרמ"ק במקומות רבים בחיבורו, — ראה הרשימה בהקדמת הר"א סופר עמ' X, וראה עוד בהסבר דברי הרמב"ם בהלכות תמורה בשו"ת אחיעזר לרבינו חיים עוזר זצ"ל, ח"ב סי' מ"ג—מ"ה, ושו"ת דגל ראובן ח"א סי' א.

רבים הדיונים בהלכות תמורה, איסור „לא ימיר“ בבהמה שלו ואיסור „לא יחליפנו“ בבהמה של אחרים, דין תמורה בשותפים ובציבור, במקדיש או במתכפר, דני תמורה בגוי ובקטן. חיוב מלקות אעפ"י שאיסור תמורה ניתק לעשה, אין תמורה במנחה ובעופות ועוד. השאגת אריה דן בתשובותיו בכמה יסודות שבהלכות תמורה ובפסקי הרמב"ם ובספרו של הרב מגדל קרגוי נתוספו עיונים נוספים בסוגיות אלו. הרמ"ק מדברי רש"י בריש המסכתא שהאיסור הראשי הוא „לא ימיר“ וכן מבואר להלן בגמרא ט, א ש„לא יחליפנו“ חל על איסור תמורה בבהמה של אחרים, כגון שהבעלים נתנו רשות לזה. לכן מובן — לפי הרמ"ק — שהש"ס מדבר תמיד בלשון „תמורה“ ולא לשון חליפין. הרב אברהם סופר שליט"א מעיר יפה (עמ' 40 הערה 4) שרש"י כתב להלן כ, ב (ד"ה בעבירה), „ולא יחליפנו“ וכן בכבא מציעא צא, א (ד"ה וסופג) והרב סופר מפנה לדברי זקיננו החתם סופר הדן בשינויים אלה.

מדברי הרמ"ק שהאיסור הרגיל הוא „לא ימיר“ משמע קצת שאם מזהירין משום „לא יחליפנו“ לא לוקין מפני שלא הזהירו אותו באיסור הנכון. אבל ישנה גם דעה אחרת. בעל ערוך השלחן העתיד, הלכות תמורה סי' רל"ט, סעיף ב' דן בזה וסובר שלוקין באיזה לאו שהתרו בו, בין בממיר בבהמתו בין בממיר בבהמתו של אחרים. וכן מאריך להוכיח הרב ירוחם פישל פערלא בפירושו על ספר המצות לרב סעדיה גאון, ל"ת רי"ט (חלק ב' עמ' 486—488). מאידך סובר החתם סופר בחידושי חולין ב, א (ד"ה וסופג את הארבעים) שיש תמיד לדקדק בלאו הנכון — „לא ימיר“ בתמורה בבהמתו ו„לא יחליפנו“ בבהמתו של אחר — כסברת הרמ"ק¹².

הרמ"ק לא רק חיבר פירוש מקיף על כל המסכתא והתוספתא שלה, אלא הקדים „כללים“ ו„חקירות“ לפירושו. גם בתוך הפירוש הקדים הרב המחבר זצ"ל במקומות אחדים הקדמות קצרות, בהן דיונים והסברים כלליים בסוגיה. חקירה א' (עמ' 6—14) דן בנושא: „לבאר אם קדשים בזמן הזה עושים תמורה, ואם יש חילוק בין קדושת פיו לקדושה הבאה מאליה“. ורמ"ק מוסיף: „וקודם שאכנס לברר חקירה זו צריך אני להעיר על ענין אחד עמוק מאד שנחלקו בו קמאי דקמאי אי קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא, והוא מקצוע גדול בתורה והרבה דיני תמורה תלויים בו, ואין עניני פה לדבר במחלוקת הידועה לראשונים אי קדושת הארץ בטלה, שאין בזה שייכות לדיני תמורה כלל, רק אדבר במה שתלוי בקדושת הבית“.

הרב מגדל קרגוי זצ"ל מקשה שם (עמ' 9): „למאן דאמר קדושה ראשונה קדשה לעתיד לבוא ומקריבין אע"פ שאין בית, היאך מקבלין עכשיו גרים, הלא יוכל להביא כל קרבנותיו“. רמ"ק מביא את הגמרא כריתות ט, א האומרת במפורש שעכשיו אין

12 נוסף לעיונים הנ"ל בכללי תמורה יש עוד לדון בחקירה יסודית: אדם ממיר ע"י אמירה „זו תחת זו“, „זו תמורת זו“ או „זו חליפת זו“ ועל זה אומרת התורה, והיה הוא ותמורתו יהיה קדש“. האם קדושת התמורה היא גזירת הכתוב או האם זו קדושת אדם כמו שמקדישים כל בהמת חולין? הרב מנחם זמבה זצ"ל הי"ד בס' זרע אברהם סי' ה, סעיף ב, דן בשאלה עקרונית זו ומסקנתו שקדושת התמורה היא גזרת הכתוב ויש לזה תוצאות הלכתיות שונות, ע"ש בדברי הר"מ זמבה ובחידושי הגרי"ו למסכת תמורה ד, ב.

חיוב לגר להביא קרבן, אך על זה מקשה הרמ"ק: „ולית לומר לפי שאין מזבח שהיא גופא קשיא, יבנה מזבח ויקריב קרבנו“. והרמ"ק מתרץ: „ונ"ל דהא דקאמר אי הכי האידנא דליכא קרבן, והיינו לפי שלא נודע לנו המזבח בצמצום, ואי אפשר להקריב שום קרבן עכשיו, והיינו דקאמר דליכא קרבן ולא קאמר דליכא בית, והרי בתחלת בנין בית שני שלא עברו אלא שנים מועטות מימות חורבנו, אפילו הכי הוצרכו לנביאים שהעידו להם על מקום המזבח, כדאמרינן פ"ו דזבחים (דף סב, א) וקל לחומר בזמן הזה“. לפי תרוץ זה גם בזמן הזה יש חובה על הגר להביא קרבן בזמן גיורו, אך מניעים אחרים אינם מאפשרים זאת ולכן אנו מקבלים אותו בלי קרבן, מטעם „האידנא דליכא קרבן“. אולי אפשר להביא סמך לפירוש זה מדברי רבי יהושע: „ש מע תי שמקריבין אע"פ שאין בית“ (עדות פרק ח, משנה ז). כלומר שאין כאן אלא עדות של מסורת שבאופן עקרוני ישנה אפשרות להקריב קרבנות בלי בית המקדש, אבל גם רבי יהושע מודה שאין אפשרות מעשית לכך. הרמ"ק כתב שלפי שיטת הראב"ן (סי' ג' — כצ"ל ולא כנדפס סי' כ"ו) שרק צבור יכול לבנות מזבח בזמן הזה, אין תימה למה מקבלים גרים בזה"ו בלי קרבנות. על זה מקשה הרב אברהם סופר שליט"א (עמ' 10 הערה 13): „ואיני מבין מדוע לא מהני אם ימסרנה לצבור, ובהא דאי ימסור בעין יפה כדי שיכול להקריב קרבנו, ע' תוס' יומא לה, ב ד"ה גיחוש וצ"ב“. לא הבינותי הערה זו. התוספות אומרים שם שאמנם החכמים (בניגוד לרבי יוסי) חוששים שמא לא ימסור יפה לצבור, אבל כאן בגמרא יומא גם החכמים מודים שלא חיישינן כן כאשר אמו של כהן גדול עשתה לו כתונת, בה הוא עשה עבודת יחיד ביום הכפורים (דהיינו הוצאת כף ומחתה — ראה שם פירש"י). אין לחשוש שהכהן הגדול לא ימסור את הכתונת יפה לצבור, שהרי — אמרו התוספות — „אנן סהדי דכ"ג מסר ליה יפה שהוא גדול בתורה ויודע שיש למסור יפה ועוד כיון שכל כבוד כתונה הוא שלו מסר ליה יפה אגב חביבות שעובד בה“. מדברי התוספות האלה אין להביא הוכחה שגר הבא להתגייר ויבנה מזבח, ימסור את המזבח יפה לצבור. האם הגר כבר „גדול בתורה“? גם מהמשך התוספות שם אין להביא סמך שגר יודע שהוא מחויב למסור את המזבח לצבור. זה ועוד: לו הראב"ן רק דורש מזבח של צבור, יש מקום לשאול למה לא מספיק שהיחיד ימסור את המזבח לצבור, אבל אם לפי הראב"ן רק צבור יכול לבנות מזבח בזמן הזה, — וכך הבין הרמ"ק את שיטת הראב"ן¹³ — אז אין מקום לשאלה אם יחיד יכול למסור יפה לצבור. כאשר קיים חיוב על הצבור לעשות, לבנות או להקריב דבר מה, אין אפשרות שעשיית היחיד הופכת לעשית הצבור ע"י מסירה יפה לצבור. לכן אם לפי הראב"ן רק מזבח הגבנה ע"י הצבור נחשב למזבח, אין יסום תקנה לבנית המזבח ע"י יחיד ואין מסירתו לצבור מועילה ולא כלום יי.

13 וכן משמע מדברי הראב"ן סי' ג': „דיחיד שהוא בונה מזבח להקריב עליו בכור, במה אקרי... והא דרבי יהושע מוכח של צבור היה כשעלו בני הגולה בנו מיד את המזבח והקריבו עליו ולא גמרינן מיניה ליחיד“.

14 אחרי כתבי הנ"ל ראיתי שכך הבין ה"כלי המדה" פרשת כי תבא סי' ג' סעיף ד' בדעת הראב"ן, „דלא מהני אם יחיד יבנה מזבח וימסור אותו לצבור אלא שצריך שיהא

בחקירה אם קדשים בזמן הזה עושין תמורה מביא הרמ"ק מקורות רבים ומסיק שלדעת התוספות (ע"ו יג, ב ד"ה ונשתתיה) אין קדשים בזה"ז עושין תמורה, אבל לדעת רש"י והרמב"ם והראב"ד הדברים מטין דעושין תמורה (עמ' 14). לא מצאתי בדברי הרמ"ק הערה לשיטת החינוך מצוה שנא—שנ"ב. בכל דיני קדשים בספר ויקרא כותב החינוך, ונוהגת בזמן הבית ואילו במצוה תמורה (שנ"א) כותב החינוך במפורש: „ונוהג איסור זה בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ובנקבות שאפילו בזמן הזה אם עבר אדם והקדיש בהמה למזבח ואחר כך המירה בעדים ובהתראה חייב מלקות". וכעין זה במצוה שנ"ב. הרי לפנינו דעה מפורשת מאחד הראשונים בספק זה וקצת תימה על הגאון המחבר זצ"ל ולהבחיל"ח על הרב המהדיר שליט"א שלא העירו לשיטת החינוך.

בין התקירות בראש החיבור יש להזכיר החקירה אי קדושה חלה על מחוסר זמן — ולפי הרמ"ק „הדברים סתומים וחתומים בדברי הראשונים" — חקירה בדיני חטאות המתות, חקירה בתמורת קדשים קלים הנקריבין ושאין נקריבין. בחקירה אחרונה זו דן הרמ"ק בין השאר בשאלה עקרונית: „אם הקריב התמורה מהו שיצא בה ידי חובת נדרו" כגון אם הקרבן מת או נאבד והקריב את התמורה. ספק אחד יוכל דבר שחובה אינו בא אלא מן החולין וספק נוסף שאין אדם כתכפר בדבר הבא בעבירה. הרב המחבר מציין לדברי הרמב"ם (הל' פסולי המוקדשין פ"ב, ה"ח) שאפשר להתכפר בתמורת תודה, אך מביא גם את דברי התוספות ישנים (יומא ג, ב) שכתבו בפשיטות דאינו יוצא בתמורתה לישם חובה, והרמ"ק מסיים בצ"ע.

דיוק יפה מביא הרמ"ק בשינוי קל בלשון רש"י בדרך ב. רבי מאיר אומר יורש ממיר דכתיב אם המר ימיר לרבות היורש. ומפרש רש"י: דהכי מצי למכתב ואם ימיר בהמה בבהמה, המר ימיר למאי הלכתא לרבות את היורש דתמורתו תמורה. שם בעמוד 8 אומרת הגמרא: ורבי יהודה האי ואם המר ימיר מאי עביד ליה — לרבות את האשה. ושם אצל רבי יהודה מפרש רש"י „מדכתיב קרא תרי זימני". הרמ"ק מביא קושית התוספות מנחות צג, א (ד"ה מיבעי ליה) שרבי יהודה סובר דברה תורה כלשון בני אדם, והרמ"ק מתרץ שלשון כפול „המר ימיר" מובא גם אצל איסור תמורה של מעשר (ויקרא כו, לב). לכן „ודאי מוכח דאתי לרבוני מדאכפל קרא תרי זימני לכתוב לשונות כפולים, ובוה עמדותי על כונת רש"י ד"ה ואם המר ימיר מדכתיב תרי זימני, ולעיל בדר"מ לא פירש כך, אלא ודאי דנתכוין למה שכתבתי ליישב קושית התוס' " (עמ' 46) 15.

באמת בנוי מציבור של כל ישראל" (עמ' רסד). וכן מפרש בפי' אבן שלמה על תשובות הראב"ן (ניו יורק תשי"ח) ש„לא מהני אם יחיד בונה אותו, אף אם ימסרנו לצבור וצריך שיהי' כל הצבור בונין את המזבח". וראה עוד דיונים אם מסירה לצבור מהני לפי הראב"ן בס' מקדש מלך עמ' לט—מא, הר הקודש עמ' קסו—קסח, המקדש וקדשיו עמ' כה. אבל אצל גר העומד להתגיר אין להניח לפי כל הדעות הנ"ל שגר ימסור את מזבחו יפה לצבור, וראה משנה למלך, הלכות שקלים, פרק ד, הלכה ו' וס' עבודה תמה, סוף שער ו'.

15 הרמ"ק חידש כאן כלל ב, דברה תורה כלשון בני אדם, כעין שיטת רבינו חיד"א

המהדיר הר"א סופר מקשה לפעמים על דברי המחבר ומשאיר „וצריך ביאור“
 14, ומדי המסתתא עם פירוש הרמ"ק. בעמ' 87 הערה 28 תמה הר"א סופר על דברי
 הרמ"ק שכתב בפשיטות שהדיו „הנוטל שכר להעיד עדותו בטלה“ הוא דין תורה
 ומביא את המשנה למלך, הל' עדות פ"ה ה"ד שכתב בשם מהריב"ל שזה רק
 קנסא מדרבנן והסכים לו הקצות החושן חו"מ סי' ל"ד סק"ד וכן פסק הרמ"א שם
 סי"ה. הרב סופר מוסיף מדיליה שכך מבואר בחידושי הרשב"א למס' קידושין סוף
 פרק שני (וכן מפורש בתוספות שם נח, ב ובריטב"א שם) ואף מוסיף הערה חשובה:
 „עוד אני תמה מדוע השמיטו הרמב"ם וטור ושו"ע דין זה דנוטל שכר להעיד שהיא
 משנה מפורשת בבכורות כט, א ורק הרמ"א לבד מביאו שם, ולא ראיתי מי שיעמוד
 ויפרש דבר זה, ומי שיפרשו חכם גדול יתקרי ושכר רב יטול“.

הגדולים כבר דנו בזה. הרדב"ז (ח"ג סי' תק"ז) תמה על השמטת הדיו
 ברמב"ם¹⁶. עמד על זה גם הרב ישעיה פיק ברלין בשאלת שלום על השאלות.
 תחילת ספר דברים. וכן הרב יצחק דב הלוי במברגר בספר נחלי דבש על הלכות
 חליצה סי' קס"ט סעיף ב' ס"ק ז' (ד"ה והנה איסור) המתרץ באופנים שונים, ומציין
 בסוף לתשובת הרדב"ז הנ"ל. בדורנו עומד על השמטה זו הרב יצחק אריאלי
 שליט"א בספרו עינים למשפט, קידושין נח, ב י. אגב, הרב י"ד במברגר הוא היחיד
 בין הגדולים הנ"ל שהעירו לדברי הרדב"ז על השמטת הרמב"ם¹⁸.

בשו"ת חיים שאל ח"ב סוסי" ג כמובא באנציקלופדיה תלמודית כרך ז, עמ' עט,
 הערה 59. לפי הרמ"ק דדקדק רש"י בלשונו לרמח לנו כלל זה.

16 הרדב"ז כותב שחיפש את הדין הזה ברמב"ם ולא מצאו. אחרי כן מביא הרדב"ז תשובת
 הרמב"ם: „הדבר ברור שאסור ליקח שכר על עצמה של עדות אבל סופר שהוא עד
 שלוקח השכר, על כתיבת השטר הוא לוקח, לא על העדות“. אבל גם כאן לא כתב
 הרמב"ם שהשכר פוסל את העדות. לכן מצד הרדב"ז לומר: „מ"מ אסור קאמר ולא
 שתהיה עדותו בטלה והיינו שלא כתבן בחיבור בכלל פסולי עדות“. הרדב"ז הסיק כאן
 מסקנה מהשמטת הרמב"ם.

17 הרב יצחק אריאלי שליט"א בס' עינים למשפט קידושין נח, ב מציין שהמחבר מביא
 את הדין בשו"ע אבן העזר סי' ק"ל, סעיף כ"א וכן שם סי' קנ"ד סעיף ד'. אבל שם
 מדובר על ליקחת שכר ע"י עדי הגט, ואין לזה ענין לכאן. כוונת „הנוטל שכר להעיד
 עדותו בטלה“ לליקחת שכר לעדים שראו כבר ואחר כך דורשים שכר עבור מסירת
 העדות, ואילו אצל כתיבת הגט יש צורך בעדים ואין חיוב על שום אדם להיות שם
 עד. וכן ב, בית יוסף, חר"מ, סוסי" כח [וברמ"א סי' לח סעי' יח]: „על ההי' דהנוטל
 שכרו להעיד עדותו בטלה נ"ל שלא אמרו אלא בעדים שנעשו עדים כבר שהם מצווים
 להעיד ולא רצו להעיד עד שנטלו שכר... אבל מי שאינו מצוייב להעיד ונוטל שכר
 לילך ולהיות עד, אינו בדין זה לפי דעתי“. אגב, נדמה לי שה, בית יוסף" כבר הרגיש
 בהשמטת הדין הזה ברמב"ם ובטור, שכן כתב שם בב"י סי"ק י"ט: „דין הנוטל שכר
 להעיד עדותו בטלה עיין במשרים נתיב ב' ח"ז ובספ"ב דקדושין בהר"ן“. וקצת תימה
 שבדיונים בהשמטת הדין הזה בטור ובשו"ע לא העירו לדברי הבית יוסף.

18 הרדב"ז הקדיש חלק מתשובותיו ללשונות הרמב"ם ושם דיונים רבים על השמטות
 דינים ברמב"ם. דברי הרדב"ז הנ"ל על השמטת הרמב"ם של הדין „הנוטל שכר להעיד

הרב אברהם סופר מביא בהקדמתו רשימה של תשובות הרמ"ק שנדפסו בספרים שונים וכותב: „יש להניח שישנם עוד ספרים שבהם נדפסו תשובותיו של רבינו. מן הראוי הוא לחפש בספרים ללקט את כל תשובות רבינו ולהדפיסן בספר אחד, ומצוה גדולה תיחשב למי שיעשה זאת“. על הרשימה של התשובות המפורזות של הרמ"ק יש להוסיף עשרות הערות ותשובות בספר „נחלי דבש“ הנ"ל. הרי"ד הלוי בכברגר וצ"ל שלח את כתב היד של ספרו אל הרמ"ק אשר הוסיף הערות רבות, כגון בעמ' 5, 6 (פעמיים), 7, 8, 13 (פעמיים), 15, 19, 20, 28, 35 (פעמיים), 39, 40, 48, 63 (פעמיים). כמו כן יישגן תשובות בכת"י מאת הרמ"ק אל הרי"ד במברגר שטרם נדפסו ונרמו עליהן ב„המעין“ תמוז תשל"ג, עמ' 1^ו.

דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. וכן דברי הרמ"ק. בפירושו למסכת תמורה דף יב, א אין ביאורים לדברי המשנה והגמרא שם ויתכן שגם כאן כתב היד אינו שלם כמו שמעיר הר"א סופר במקומות אחדים. לכן היה מן הראוי לציין בהערה לדברי הרמ"ק בגידולי טהרה, סעיף כג (דף ו, א) ששם האריך הרמ"ק בפירוש דברי המשנה „ואין המים שאובין פוסלין את המקוה אלא לפי חשבון“ ואף דן באוקימתות של הגמרא ומבאר למה הגמרא אינה מפרשת את המשנה כפשוטה.

חידושים רבים מפורזים בפירושו הרמ"ק למסכת תמורה. לומדי התורה בודאי יפלטו בדברי הרמ"ק וכך היא דרכה של תורה. כך יש מקום לדון בחידושו בדף ז, עמוד ב (עמ' 110). המשנה אומרת: „הכהנים ממירין בשלהן וישאל ממירין בשלהן“. הרמ"ק מפרש: „לכאורה אין בזה שום חידוש, ונ"ל דקמ"ל דכהנים ממירין בכל מין קרבן שהוא שלהם כגון באילו של אהרן, דה"א כיון דדחי שבת וטומאה הוי כמו קרבן צבור, קמ"ל דלענין תמורה הוי קרבן יחיד“. נדמה לי שהיה צורך להביא הוכחה לחידוש כזה והרי אי אפשר לחדש דין מתוך שפת יתר של המשנה, בלי להביא לכך הוכחה. ואולי המשנה מזכירה „הכהנים ממירין בשלהם“ כדי להסביר את המשך המשנה „אין הכהנים ממירין לא בחטאת ולא באשם ולא בבכור“ ומפרש רש"י מפני שלכהנים אין חלק בבשר הקרבנות האלה אלא משעת הקטרת אימורין ואילך. לכן מקדימה המשנה „הכהנים ממירין בשלהן“, לומר שרק בקרבנותיהם הם הכהנים ממירים ואפילו אם הישראל נתן לכהן את הקרבן שיקריבנו לו אין הכהן ממיר בו, אפילו אם זה קרבן שהכהן יזכה אחר כך בבשרו.

עדותו בטלה אינם מובאים שם אלא בתוך דיון בשאלה מעשית שבאה לפני הרדב"י. ועל התמיהה על הרמ"ק שכתב שהנטול שכר עדותו בטלה מדין תורה, ראה שו"ת דברי חיים, ליקוטים בסוף ח"ב, סי' לא שמביא קושית כמה אחרונים שהעדות בטלה מדאורייתא משום שהוא גוגע בעדותו, עיי"ש ובסי' נחלי דבש הנ"ל.

19 על תשובות הרמ"ק שבספרי הרי"ד במברגר יש להוסיף עוד — נוסף מה שמובא בסי' נחלי דבש וברשימת הר"א סופר בהקדמת הספר — התשובות הבאות: שו"ת יד הלוי, ח"א: אר"ח סי' ע, קטו; יו"ד סי' ג, קטו. מלאכת שמים על הלכות סת"ם: כלל א, בינה יג (פעמיים). שו"ת נטיעה של שמחה סי' ו', כב, כד, לו, מח, נה, נו, נז, פד. שו"ת זכר שמחה סי' מח, מט, קיא, קיט, קנה, קסב, קצו, רכג. שו"ת יד הלוי, ח"ב סי' מז, מה.

מובנת איפוא ההקדמה במשנה, „הכהנים ממירין בשלהן“ ואף מובן ההמשך „וישראל ממירין בשלהן“, שאפילו אחרי מסירת הקרבן לכהן יתכן עוד המרה ע"י הבעלים.

לכל מסכתא הסוגיות שלה, כך גם מסכת תמורה. בין אלו ידועה במיוחד הסוגיא על המחלוקת בין אביי ורבא: „אמר אביי כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אם עביד מהני... רבא אמר לא מהני“. מחלוקת זו בדף ד' / ב' עד דף ו' / ב' דנה בשאלה אם התורה מכירה בפעולה שהיא נובעת מעבירה על איסור. בהמשך הסוגיה (ה, ב) מובא כדוגמא איסור תמורה ואת דברי המשנה הראשונה של המסכתא, „שאם המיר מוכר וסופג את הארבעים“. מכאן הוכחה שהתורה מכירה בתוצאת העבירה שנעשתה כאן ולכן לוקה ומכאן קושיה על רבא שאמר לא מהני. והגמרא מתרצת: „שאני התם דאמר קרא והיה הוא ותמורתו יהיה קודש“, זאת אומרת שהתורה מחדשת כאן שישה הכרה בפעולה האסורה ולכן לוקין עליה.

הרב מנדל קרגוי זצ"ל כתב הקדמה לסוגא זו (עמ' 72—92) ובה עיונים במחלוקת אביי ורבא. הרמ"ק מעיד על עצמו: „יגעתי ומצאתי כללים ויסודות כלולים אשר אם יתבררו על נכון יהיו מספיקים כמעט לכל הקרשיות שאפשר להקשות בענין זה“ (עמ' 72). הרמ"ק דן באיזה מין לאוין נחלקו אביי ורבא; אם גם בעשה גרידא; אם נחלקו בין בחולין בין בקדשים וכן דן אם ההלכה כאביי או כרבא. אחד מהכללים שחידש הרמ"ק: „דמחלוקת אביי ורבא לא שייך אלא שהמניעה והאזהרה בא באותו ענין עצמו בדבור אחד, כגון לא תפדה גבי בכור (במדבר יח, יז) דכולל האיסור והתנאי בדבור אחד, אבל אם האיסור בא מצד אחד לא שייך לומר דלא להני דהרי אין כאן תנאי כלל“ (עמ' 77). לכן אין למחלוקת זו קשר עם מצוה הבאה בעבירה שהרי המצוה והעבירה אינן באות מאותה מצוה. אין איפוא לרדן כאן בבעיה של אכילת מצה של טבל, השוחט בשבת וכדומה. לכן דוחה הרמ"ק את קושיית התוספות (שם ו, א ד"ה והשתא) בגירסת אתו אם נשבע שלא יגרשנה לפי אביי מהני ולפי רבא לא תהא מגורשת שהרי עבר על שבועתו. הרמ"ק מבאר: „ואם שהסברה שכתבו בזה היא אמת, מ"מ לפי דרכנו אין אנו צריכין לזה דכיון שבא האיסור כצד אחד, לכ"ע מהני, והמעייין בכלל זה יראה שהוא נכון ומסכים עם האמת מכל צד“ (עמ' 78).

רבים הדיונים בסוגיה זו עד שבעל „חזקה רבה“ הרב יעקב ליב' קראו ז"ל חיבר ספר רב הכמות על סוגיה זו עם כל הדיונים בספרי הראשונים והאחרונים בהלכה זו. עכשיו נתברר שאכן נכתב עוד לפני כמאה וחמישים שנה קונטרס גוסף בסוגיה זו ש, היא עמוקה ומשלחת שרשים לכמה מקומות בי"ס" כדברי הרמ"ק. המעייין בנושא זה ימצא ענין רב בדברי הרמ"ק הנדפסים עכשיו בפירושו לתמורה. לקט גדול עם תשע עשרה חקירות ב, כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד" חבר בעל שדי חמד במערכת הכף כלל גה—עג (חלק ג' עמ' 206—253) ויש מקום לבדוק באיזו נקודות חידש הרמ"ק חידושים ובאיזו נקודות כיון לדעתם של גדולים אחרים²⁰.

20 בין הדיונים בסוגיה מסובכת זו אצל גדולי הדור הקודם, יש להזכיר שו"ת מחנה חיים, יו"ד סי' מא, אור הישר, בכורות כט, א ושו"ת דגל ראובן, ח"א סי' ב—ג.

הרב כנדל קרגוי היה כקי עצום בקדשים ובטהרות, גאון אמיתי ונחבא אל הכלים. אולי אפשר לראות בו הארי שבחכורה ואחריו כמעט לא קם כמזהו במערב אירופה. אך יחד עם שליטתו העצומה בדיני קדשים וטהרות, היה גם פוסק גדול בדינים מעשיים, הן בדיני מקואות ונדה, הן בדיני כתיבת סת"ם, גיטין והלכות שבת.

*

ארטה לעצמי לסיים שורות אלו בהערה הלכה למעשה ע"פ דברי התוספות במסכתא דגן, מסכת תמורה. אם ההערה נכונה, תהיה זאת לעילוי נשמת רבנו מגדל קרגוי זצ"ל שהקים עולה של תורה בדרום גרמניה והעמיד תלמידים רבים בתקופה סוערת. ואם ההערה איננה נכונה אין אלו אלא דברי הרי"ט, כדברי גביהא בן פסיסא (סנהדרין צא, א).

בתמורה יד, ב מובא: „דברים שעל פה אי אתה רשאי לאומרו בכתב ושבתב אי אתה רשאי לאומרו על פה“. התוספות דנים בכמה מקומות איך מותר לומר פסוקים בעל פה. כאן במסכת תמורה מתרצים התוספות: „דאין להקפיד אלא בדבר שמוציא אחרים ידי חובתו“. כעין זה בתוספות ישנים יומא ע, א.

הטור, או"ח סי' מ"ט פוסק כהתוספות הנ"ל וכן הב"ח²¹, המגן אברהם, ועט"ו. הגאון בביאורי הגר"א, או"ח סי' מ"ט מדגיש שתירוץ התוספות בתמורה הוא העיקר ולכן אסור לומר דברים שבכתב בעל פה כדי להוציא אחרים. כך נפסק גם באליהו רבה וכן מובא בבאר היטב ובמשנה ברורה בשם הרדב"ז, המ"א והגר"א. לפי הפוסקים האלה נראה לי שאין לומר פרשת ויכולו בקידוש של ליל שבת בעל פה, כאשר מוציאים את אחרים ידי חובתם. וכך אני נוהג זה כמה שנים. מצוה ליישב את מנהג העולם, אבל נראה לי, שודאי נאה ויאה למדקדקים במצוות, ובמיוחד בני תורה, לומר פרשת ויכולו בקידוש של ליל שבת מתוך הכתב. אין הדברים אמורים לגבי הפוסקים שבקידוש בשבת בבקר ובהבדלה, שהרי הם פסוקי רשות.

ואולי יש ליישב קצת את המנהג שאמנם תקנו למקדש לומר פרשת ויכולו בקידוש, אבל אין חיוב על השומע לצאת את אמירת הפרשה בתור שומע כעונה כמו בקידוש עצמו.

²¹ דעת הפרמ"ג והברכי יוסף כנראה כהב"ח, ראה כף החיים סי' מט ס"ק ח. וראה שדי חמד מערכת הדלי"ת פאת השדה כלל ד' דעות שונות אם זה איסור תורה או איסור רבנן.

הערות והגהות למס' מועד קטן וחגיגה

מס' מועד קטן *

ב, א במשנה: „בין וכר בין“ — „בין“ השני יותר פשוט, וכמש״כ הסמ״ע חו״מ סי׳ עב סק״ז וסק״ח: „ועל הרוב בין האחרון פשוט יותר מבין הראשון“.

ב, ב רש״י ד״ה הרישה: „דבשעת חרישה ליכא כלאים כלל“ — ק' לי הא במנכש איירינג, וכבר יש כאן כלאים, ולמה הוסיף רש״י מלים הנ״ל.

ג, א רש״י ד״ה אברויי, צריך להיות לפני ד״ה שרי.

ג, ב רש״י סד״ה דא תיא: „שנכנס לשביעית דבשביעית נמי אסור“ — נ״ל שהמלה „דבשביעית“ מיותרת היא.

ד, א רש״י ד״ה גזירה: „למעבד מי קילון“ — ברור לי שצ״ל: „ממי“ קילון, וכן יוצא מדברי רב אשי.

שם ד״ה מיתבי: „אבל לא מי קילון“ — דלג רש״י „ממי גשמים“ שאי בגמ', ואינו ברור לי מדוע אין רש״י מפרש שהקוטיא היא גם ממי גשמים הן לר״י והן לרב אשי.

ד, ב בגמ': „לשחופי נהרא“ — ע' פי רש״י, ונ״ל שהוא מלשון „חשופי“ שבמקרא (מחשף הלבן בראשית ל, לו, ועוד), וסדר האותיות מתחלפות במלים רבות כמו כשב, כבש; שמלה, שלמה ועוד, גם כאן הענפים מכסים את פני המים וכשעוקר אותם המים הם „חשופים“, וע' מאירי סנהדרין ה, ב ד״ה כבר שכי, שׁ, הצוף“ הוא „לשון גלוי“ ונ״ל כנ״ל, ושין וצדיק מתחלפות.

שם רש״י ד״ה טפתיים: „ולהגביה קרקעית“ — נ״ל שצ״ל: „להעמיק“ (או „להנמיד“) קרקעית.

שם תוס' ד״ה מפני: „ורבנן סברי כיון דע״י שינוי עביד ליה לאו מלאכה היא“ — צ״ע למה לא תי בגמ' כן. שכן ס״ל למ״ד הנראה כעודר, ולכן לא חייש למכשיר וכו'.

ה, א רש״י ד״ה הא: „דלא תוויי הני נמי“ — נ״ל דצ״ל: דלא תוויי הני הני נמי.

שם תוס' ד״ה הא: „כלומר לדידך דאמרת“ — המלים „לדידך דאמרת“ קשות שהרי ר״ש בן פזי אמרה ולא רב אשי.

ה, ב רש״י ד״ה אבל מציינין: „שאע״פ שאינה אלא עצם אחד“ — הרי ברור שס״ל לרש״י דמתני' או או קתני, ע' תוס' יו״ט אהלוח פ״ב מ״א, והכסף משנה והתו״ט לא הביאו דברי רש״י אלו, וצ״ב.

שם רש״י ד״ה שמפטיירין: ורחצין אותן שם וקוברין אותן —

* ההערות לפירש״י על מועד קטן הן לפירש״י הנדפס, אף שכנראה אין לייחס אותו כולו לרש״י.

אפשר שרצוהו גם מיד לאחר מיתה, עיין שו"ת חתם סופר חלק יו"ד סי' שכת.
 ו, א רש"י ד"ה אין מרחיקין : „ובציון דמצר אחד לא סגי לכולה” — צ"ב למה נקט „מצר אחד”, הלא גם בשלשה מצרין לא סגי לכולה.
 שם רש"י ד"ה כי יהיבין : „שכירות לפועלים דבטלי כלאים” —
 צ"ב למה נקט רק כלאים לבד, הא יצאו גם על שאר דברים, „ומדידהו” ר"ל שלא מתרומת הלשכה.

שם תוס' ד"ה דמוזלי : „ושמא י"ל דהני דמצות התיירו” — אולי כתבו „ושמא” מיטום כלאים ובכלאים בעל השדה עבר ועובר עבירה, ומהיכי תיתא שהפועלים יעשו מלאכה אסורה כדי להצילו מן העבירה (ע' שבת ג, ב) אבל על שאר הדברים כגון תקון מקואות וכו' צ"ב מדוע כ', „ושמא”.

ו, ב רש"י ד"ה צדין האי שות : „בשדה האילן במועד” — נ"ל דשליש מלים אלו מיתרות הן, ואולי הן הבאה מן המשנה והנקודה צריכה להיות אחריהן.

ז, ב רש"י ד"ה ומר סבר צוותא דעלמא, צריך להיות לפני ד"ה מר סבר צוותא דאשתו.

שם רש"י ד"ה למימרא : „פריך בין לר"מ בין לר' יוסי” : אינני מביה כון הפסוק ילפינן רק שיש ימים שאינו רואה אבל לא ילפינן שמותר לו לשתוק, וא"כ למה פ"י שהקושיא היא גם לר"מ, וצ"ע.

ח, א רש"י ד"ה יב כון עמיה : „הכי אסור למימר במתעד” — צ"ע : „במתני' (ד"ה לא יספידנו) פ"י רש"י דשליש יום אתרווייתו קאי.

שם רש"י ד"ה אמר רב : „להספדים” — ג' דצ"ל : „להספדן”.
 ט, א בגמ' : „עיקר שמחה חד יומא הוא” — משמע שעושין סעודת ג' יומין ביום שהעמידו החופה ולא בלילה שלאחריו, ואולי אינו ראי" דבלילה הראשונה של חג טרם חייב בשמחת יו"ט.

שם : „איבעי ליה לשיורי פורתא” — יוצא ברור שאם היה משייר בכוונה פורתא היה נקרא מתרמי (ראה רש"י ד"ה אי הכי), וא"כ ראי" ברורה שמותר להשאיר בכוונה את למוד סוף מסכתא לימים שבין ר"ח לט' באב כדי לאכול בשר ולשתות יין בסעודת הסיום, ולא כמש"כ המשנה ברורה או"ח סי' תקנא סקע"ג בשם א"ר, עיי"ש.

שם בגמ' : „אין שמחה בלא אכילה ושתייה” — צ"ב למה לא הקשו מאי דרוש להתיר שמחה.

שם בגמ' : „ודלמא ימים הראויין גמר יום יום מהתם” — ק' מדוע לא תי' מדכתיב 'שבעת ימים ושבעת ימים, מה שבעת ימי החג רצופים אף שבעת ימי שמחה רצופים, ות"י לי בני החו"ב ר' אביעד י"ר שלום שלמה נ"י כיוון דשבעת ימי סוכות לא רק רצופים היו אלא הם גם ימים ראויים וא"כ י"ל ששבעת ימי שמחה היו רק ימים ראויים, ונכון.

שם רש"י ד"ה ליחרב צריך להיות לפני ד"ה שתא.

י, א משנה : „מעמידין תנור וכירים וריחים” — על המלה מעמידין יש ציון לגליון הש"ס של זקני רע"א ז"ל, והיא היא גי' המשנה שלפנינו, ודוחק אצלי לומר שלפני רע"א ז"ל היתה הגי' כמו שכ' הריטב"א שלא גרסין „ריחים” במשנה,

אתר דעת - מכללת הרצוג
כי אז היה מפרש למה צ"ל גם, "ריחים". לכן ברור לענ"ד שהמדפיסים טעו ומקום
הציון הוא על מלת, "מעמידין" שבגמ' ובגמ' לי מלת, "ריחים", ועל זה כי רעק"א
שצ"ל גם מלת, "ריחים", כמו שיוצא ברור מדברי ר' יהודה, ודוק.

יא, א רש"י ד"ה בדנפתי, צריך להיות לפני ד"ה מתניתין.
שם בגמ': "רב איקלע... תילתא מילחא" — פי' רש"י: "רב איקלע
במועד" — לא זכיתי להבין, הלא גם אם איקלע בחול מוכח שראוי לאכול ע"י
איצא, ואין בגמ' שום רמז שהדבר היה במועד דווקא, ומה ראה רש"י לפרש כן,
ומי שיפרש דבר זה חכם גדול יתקרי ושכר רב ישול.

שם רש"י ד"ה תה לי, צריך להיות לפני ד"ה לטעון גופא.

יא, ב רש"י ד"ה וזיתיו, צריך להיות לפני ד"ה כדו.

יב, ב רש"י ד"ה צינעא: "אפי' בלילה כיממא דמי" — קשה שהרי
בגמ' משמע, שבלילה הוי יותר פרסום מביממא ומכניס דווקא ביום, וכן ק' מ"ש
רש"י אח"כ: להכי מכניסן נמי ביום.

יג, א בגמ': מתקיף לה רב פפא... בנין לשתרי — פי' רש"י: "אדרב
ששת פריך", ולא זכיתי להבין, הלא גם לפי רב ששת בנין ולבלר מותרין שהרי
הן בכלל כל המלאכות שמותרין משום מי שאין לו מה יאכל, ולמה לא פי' רש"י
שקושיית רב פפא ורבינא על החכמים בברייתא קאי, וצריך אני לרב בזה.

יג, ב רש"י ד"ה בצנעה, צריך להיות לפני ד"ה הדשושות, ודוק.

שם רש"י ד"ה בתבלין: "כגון כרוב וכרשינין" — צ"ב שהרי
כרשינין הוא מאכל בהמה ובשעת הדחק גם מאכל אדם, ע' תרומות פי"א מ"ט,
ואולי משום כך הגיה הרש"י שצ"ל: "כרישין", ומ"ש שכן הוא בתוספות,
בתוספות שלפנינו אינו כן.

יד, א רש"י ד"ה למזונות: "וחזר במועד אחריהן" — ג"ל דמלת
"אחריהן" מיותרת היא וצריכה להמחק.

שם תוס' ד"ה אומן: "אבל בני העיר... דפשיטא דאסורים" — צ"ב
כאי פשיטותיה ואדרבא בני העיר רבים הם ומוכחא מילתא טפי דאנוסים היו.

יד, ב רש"י ד"ה ודחי עשה דיחיד: "אבל דכתיב אבל יחיד
עשי לך" — לא זכיתי להבין כלל איך משמע מפסוק זה שהוא עשה דיחיד, ויותר
קשה לי למה לו לילף דבר זה מפסוק הלא פשיטא שאבלות הוא עשה דיחיד או
דיחידים ושמתת יו"ט נוהג לכל עם ישראל באותו היום, ע' מג"א אר"ח תמו סק"ב.
שם בגליון הש"ס לרעק"א ז"ל ד"ה נמצאת — קו' זו ממש
הקשה רבינו יחיאל מפריס, ראה בשיטה למסכתין לתלמידו של ר"י מפריס,
ירושלם, תרצ"ו, עי"ש.

טו, א אחרי רש"י ד"ה מנודין צריך להיות ד"ה ומצורעין שבסוף
עמוד הקודם.

שם בגמ': "מה הן בתספורת" — ע' המכתם וריטב"א (ועוד ראשונים)
שהקשו מדוע לא פשיט לי' ממשנתנו, והא דלא הקשו כן על תכבוסת דלקמן בסוף
העמוד י"ל שלא גרסוה, וכמש"כ תוס' להלן ד"ה מנודין, וע' בהערתי להמכתם
הערה א'.

שם בגמ': „מנודין ומצורעין אסורין לספר” — צ”ב בהכביד שערם אם מותרין להקל בתער כאבל, ראה לקמן יו, ב.

שם בגמ': „ללמדך שכל המתגדה...” — אינני יודע מה בא להוסיף על מ”ש בתחלת הברייתא, ובפרט לשון „ללמדך” צ”ב, שהרי כן אמרו שם להדיא.

שם רש”י ד”ה מוחרם: „לאחר ל’ יום לאחר הנדוי” — סתם נדוי אמרינן לקמן שהוא ל’ יום, ומדכפל רש”י מלת „לאחר” ברור שכוונתו לאחר ל’ יום שלאחר הנדוי שהוא ג”כ ל’ יום, ראה הגהות מהר”ב ז”ל.

טז, א בגמ’: „בומן שאינו ראוי לביאה...” — ע’ תוס’ חגיגה ז, ב, ד”ה דכתיב.

שם בגמ’: „דאכיל ושתי בהדיא וקאי בארבע אמות ידיה דכתיב יושביה” — משמע שגם אלו היושבים אצלו בדרך ארעי נקראים ג”כ יושביה, וע’ שו”ת חתם סופר אור”ח סי’ קצד, וי”ל וק”ל.

טז, ב בגמ’: „לא נגה לך” — ראה רש”י, ואולי י”ל, לא האיר לך, ור”ל הדבר שאתה מעיין בו כ”כ עדיין לא האיר לך ולא ברור לך ואתה שקוע כ”כ במחשבותיך עד שאתה לא מרגיש שאני הולך אחריד.

שם בגמ’: „תהא כמוני” — לא מתמנעין רבנן דרשין בין ה”א לחי”ת (ירושלמי פאה פ”ו ה”ח), ובמלים רבות מצינו שאות א’ נבלעת וחסרה, ולפ”ז דרשו: „תחכמוני” — „תהא כמוני”.

שם ברש”י ד”ה עירא: „לדוד” — בגמ’ הגי’: „לרבנן”, וכוונת כל הדבור הזה נעלמה ממני, שהרי לא הוסיף כלום על מ”ש בגמרא.

יז, א בגמ’: ואתא איהו נמי בהדיהו: — היינו ברחוק ארבע אמות, ע’ לעיל טז, א ובטור יו”ד סי’ שלד.

יז, ב בגמ’: „אמר רב חסדא זאת אומרת...” — צ”ב שהרי מקרא ילפינן לה, לעיל טו, א.

שם רש”י בריש העמוד ד”ה ואחתיה בכדא: „תקע בתוך הכד...” — לעיל פי’ שיכניס הפתקא לכד, ונלענ”ד שצ”ל: „ואחתיה בי קברי וקרי ביה” ועל זה פי’ רש”י: „תקע בתוך הכד...”.

שם רש”י ד”ה איבעי ליה: „כלומר בערב שבת” — צ”ב למה לא כי רש”י ביום חמישי, כמש”כ אח”ו.

יח, א בגמ’: „זורקן רשע... שמא תעבור עליהן אשה...” — משמע שרשע הוי מיד וגם אם לא תעבור עליהן אשה, וע’ יד מלאכי סי’ שסז שמוכיח שעוברים על לאו דלפני עור אפי’ אם האחר לא עשה האיסור אשר שמו לפניו, ולפ”ו צ”ב מדוע אמרו רשע ולא בארו שעובר על לפני עור כפשוטו.

שם רש”י ד”ה איתרע: „בפנחס אחוה דפנחס” [ובנ”א: „דשמואל”] — נ”ל שכל המלים האלו מיותרות הן לגמרי.

שם רש”י ד”ה ברית: „דכתיב... תרווייהו” — נ”ל שכל הדבור מיותר הוא לגמרי שהרי לא הוסיף כלום על מ”ש בגמרא.

יח, ב בגמ’: „כי הא דרבא...” — אינני מבין איך שייד למימר „כי הא” הלא מדברי רבא אין שום ראיי’ שאפשר לקדם ברחמים, אדרבה, שהרי רבא א”ל אי חזיא לך לא אזלא מינך, וצ”ע.

יט, א רש"י ד"ה ראש השנה כ"ש בצי: „הואיל ואינו אלא יום אחד“ — קשה לי מאד, הלא גם עצרת הוא רק יום אחד ואעפ"כ ס"ל דהוי כרגלים, ולכן נלענ"ד שהמלים „ראש השנה כשבת“ ט"ס הן וצריכות להמחק, והמלים „הואיל — אחד“ שייכים לד"ה כשבת.

יט, ב רש"י ד"ה כמאן כאבא שאול: „דאמר עולה לכאן ולכאן דחשיב נמי שמיני...“ — לענ"ד קשה מאד, מאי שייך כאן טעמא „דעולה לכאן ולכאן ומבטל ממנו גזרת שלשים“ דבר זה שייך אם יום שביעי הוא ערב החג אבל לענין היתר רחיצה אחר שעמדו המנחמין, דאבל מותר הוא (ע"פ דינא דגמ') ברחיצה אחר שבעה, רש"י ה"ל לפרש כאבא שאול דס"ל דגם ביום שביעי הוה מקצת היום ככולו, ולחומר הקושיא נלענ"ד להגיה שבמקום „כמאן כאבא שאול“ צ"ל ההבאה: „הלכה כאבא שאול ביום שבעה“, שבדברי אביי, ועל מלים אלו קאי פי' רש"י. כבר כתבו חכמים שההבאות מן הגמ' שבדברי רש"י יש בהן הרבה טעויות. כי רש"י כי פירושו על גליון הגמ' שלו והמעתיקים לא תמיד הבחינו על אלו מלים שבגמ' קאי פירושו, ואכמ"ל.

כ, ב בגמ': „שמע מינה אבל אסור בנעילת הסנדל“ — ק' לי הא לעיל טו, ב ילפינן לה מוקרא דיחזקאל, ואולי, שם היתה שמועה קרובה ומר' חייא שמעינן גם בשמועה רחוקה.

כב, ב בגמ': „היושבין בצפון יושבין בדרום...“ — משמע להדיא שבצד מזרח ומערב לא היו להם מקומות לשבת, ומנהגם ה' כמו שראיתי בבתי כנסיות של אחב"י הספרדים הי"ו שבחז"ל.

כג, א בהגהות הב"ח אות א וגם ב גריס בגמ' ואינו מדבר — ונ"ל שמדברי תוס' (ד"ה ר"י) יוצא שלא גרסו כן, הדיק.

כד, ב בגמ': יוצא בדלוסקמא — משמע שקברוהו בלא ארון.

שם רש"י ד"ה דלוסקמא, צריך להיות אחרי ד"ה תנחומי.

שם רש"י ד"ה על מטה, צריך להיות אחרי ד"ה חולצין.

כה, ב רש"י ד"ה חל"ש: „מדמי ליה לשלהבת“ — צ"ב מדוע דלג חכה.

שם רש"י ד"ה דבי מנחם צריך להיות לפני ד"ה והו' למחלציא.

מס' חגיגה

דף ג, ב בגמ': „והלן בבית הקברות“ — פי' רש"י: „בלילה“, שנים רבות ה' קשה לי מאי קמ"ל רש"י בזה. והאיר ה' עיני ומצאתי שהר"ף בבא נזיעא סוף פרק השואל מביא ירושלמי (והוא תוספתא בבא מציעא פ"ח) וז"ל: „ללינה אין פחות מיום אחד“ עכ"ל, וכן כתבו כל הפוסקים, וא"כ הו"א שגם כאן הכוונה „הלן“ שיהי' גם ביום בבית הקברות, קמ"ל רש"י שהכוונה רק בלילה לבד.

ד, א בגמ': „הא למה לי קרא מכדי מצות עשה“ — על מלת הא יש סימן לגליון הש"ס לרעק"א וצ"ל, אבל ברור שטעות הדפוס הוא, והסימן מקומו על מה שאי' להלן בגמ': הא למה לי קרא מכדי כל מצוה וכו', עיי"ש בשיטה מקובצת ותמצא שכן צ"ל.

ה, ב בגמ': אמרי לי רבנן לרבא... כמה משדרנא בצנעא... — רבא הי עשיר כרב חסדא כדאי' מועד קטן כח, א.

ו, א תוס' ד"ה קרבן: כגון חגיגה וכו' דקרי ליה קרבן צבור — ע' מג"א או"ח סי' צ סק"ל בשם הרא"ש ובמג"א שם ריש סי' תמו.

ז, א רש"י ד"ה ולימד: „לא למטה ולא למעלה“ — בגמ' הסדר: למעלה, למטה, ולפי רש"י כי הפשוט לאחרונה, ע' סמ"ע חר"מ סי' עב סק"ו וסק"ח.

שם רש"י ד"ה בעיקר רגל: „ביו"ט ראשון“ — ואולי ר"ל שאם בא ביום א כמה פעמים צריך כל פעם להביא קרבן, וצ"ב.

ז, ב רש"י ד"ה אבל לא: „שאינו שובע אלא בבשר“ — ברור שבמקום „שובע“ צ"ל: „שמחה“.

ט, א רש"י ד"ה מופנה, צריך להיות לפני ד"ה מה לשביעי.

ט, ב רש"י ד"ה גנב אדם: „גניבה — ויתקן“ — ג"ל שכל הדבור מיותר הוא, שהרי לא הוסיף כלום על מ"ש בגמ'.

י, א רש"י ד"ה אפילו מש"ס לש"ס: „מש"ס ירושלמי לש"ס בבלי שהוא עמוק“ — מדלא פי' כדלעיל (ד"ה מתלמוד) שאם יצא מבבלי לירושלמי אין בידו דבר הלכה, מזה משמע קצת שזה שהלכה כבבלי בכל מקום שחולק על ירושלמי, אינו כלל מוחלט.

שם רש"י ד"ה אחת: „כוליה הפלאה לשון פירוש“ — עיין מ"ש רש"י

דברים יז, ח, וצ"ב.

יא, א רש"י ד"ה נתינה למטה, צריך להיות לפני ד"ה נתינה למעלה.

יב, א בגמ': „ובכח ובגערה ובגבורה“ — מסודר דברי רש"י נראה שצ"ל: „בכח ובגבורה ובגערה“. וכן הוא גם בגמ' להלן, וכן במקרא המובא להלן, כ' כח וגבורה.

יד, ב רש"י ד"ה יקר, צריך להיות לפני ד"ה ונפגע.

יז, א ברש"ש ד"ה פז"ר: „ואולי ס"ל דגם ב'ו' ימי החג הי' להם פייס מי יקריב איל ומי השעיר ומי שני כבשים“ — זכה לכוון לדברי המאירי סוכה נה, ב שכ"כ בשם יש מפרשים, עיי"ש.

יז, ב תוס' ד"ה דכתיב: דאי משום יו"ט פשיטא שיתחייב להתראות פנים בעזרה: מכאן משמע שבבבלי אינו יכול להתראות אע"פ שקרבנות ראי' אפשר להקריבם כל ימי החג והדברים ארוכים ואכמ"ל.

יט, א רש"י ד"ה לימד: „והכי דריש ביה לא תעשו שבעת ימים“ —

ע' רשב"ם בראשית לו, יב שמביא כמה פסוקים שראש הפסוק הוא קשור לפסוק שלפניו וכן אמרו גם בשוחר טוב, עיי"ש.

יח, ב רש"י ד"ה ולקודש: „חטאת ואשם לכהנים“ — צ"ב למה לא

הזכיר רש"י מנחות.

שם רש"י ד"ה נטמא הגוף: „והאי דנקט להו הכא וכו' לפי שיש

בסופן הלכות רגל...“ — ואולי גם משום דברגל אכלו כל עולי רגל שלמים, שנקט הלכתם לעיל.

שם רש"י ד"ה אסור למעשר: „הוחזק לשון...“ ג"ל שהמלים „אסור

למעשר“ מיותרות הן לגמרי, והמלה „הוחזק“ היא ההבאה מן המשנה ועל זו

פ"י רש"י: „לשון...“, גם אפשר לומר שהמלים „אסור למעשר“ שייכות לדבור הקודם, אבל נ' יותר שמיותרת הן.

שם ד"ה ולא הוחזק: „אלא לרחיצה בעלמא“ — נ"ל שכוונת רש"י שלא הוחזק לכלום וגם לא לרחיצה אלא לרחץ סתם, אבל אין כוונת רש"י, שנת כוון רק לרחוץ כי אז הי' לו היפך כוונה, אבל מסוגיא דלקמן יט, א אפשר לומר שכוונת רש"י שנת כוון דווקא לרחיצה בעלמא, ואכמ"ל.

שם ד"ה ואסור לזרים: בלאו: ע' מאירי חלה פ"א מ"ט שהקשה על המשנה, מאי קמ"ל הא חייב עליו מיתה. ותי' בתי' א שר"ל בחצי שיעור, ועיי"ש עוד תי', והנה לפי רש"י כאן א"א לאוקמי בחצי שיעור, (וע' תוס', יבמות עג, א ד"ה ואסורים), ופלא בעיני שלא מצאתי מי שיעמוד על זה שפי' רש"י „בלאו“.

יט, א רש"י ד"ה גממיות: „וכן נחל איתן“ — ע' רש"י פסחים כב, א ד"ה ויוצאין וסוטה מו, א, ב.

שם תוס' ד"ה לא: „דטפי עדיף לא הוחזק כלל“ — כסברת תוס' ברכות יא, א, דסתם עדיף מאשר כוונה הפוכה, וראה רש"י בסוגיין ד"ה אם לא.

כ, א רש"י ד"ה דלמא: „או כחולין דמי... או כתרומה... דאי דמו לחולין... ואי דמי לתרומה“ — הסדר לא כבגמ' שלנו, וגי' רש"י היא לפי הסדר במשנתנו, ובפלוגתא דתנאי.

שם הגהת הב"ה אות ו: „וזו סבורה“ — אינני מבין הלא לעיל אמרינו: „נתחלפו לו כלים של שבת... ולבשן“.

כ, ב רש"י ד"ה אתוריים: „שאם נטמא זה לא נטמא זה“ — רש"י סתם, אבל לקמן כב, ב אמרינו: „נטמא תוכו נטמא כולו“.

שם רש"י ד"ה שבקדש: „משום דדמי לחציצה“ — קשה הלא במשנה מקואות פ"י מ"ג אמרו דדוקא קשרי עני אינם חוצצין, ועוד מדוע כ' רש"י: דדמי לחציצה הלא בעשיר הוי חציצה גמורה.

כא, ב רש"י ד"ה עירוב מקוואות: „והצינור ביניהן“ — ביבמות טו, א פי' רש"י וז"ל: „ומתערבים המים דרך חריץ ונקב“ עכ"ל.

כג, א רש"י ד"ה כזית: „והאהילו עליו ונטמאו“ — דמשום מגע לא נטמאה הספינה כדאי' שבת פג, ב.

שם ד"ה להוציא, צריך להיות אחרי ד"ה למה לו.

כה, א רש"י באפליי: „עבר זמן הגיתות“ — נ' דצ"ל: „הבדים“ דהא בזיתים מיירי, ובשעת הגיתות אינן נאמנין על השמן כדלקמן.

כו, א רש"י ד"ה ר"י אימר יגמור, צריך להיות לפני ד"ה יגמור, וכן הוא הסדר ברש"י ביצה יא, ב.

כו, ב בגמ': „ותנא דידן מ"ט לא תני מנורה... מנורה לא כ' ביה תמיד“ — ק' לי הרמב"ם בהל' תמידין ומוספין פ"ג ה"י והי"ב פסק שגם בבוקר צריך להדליק את המנורה (ע' שו"ת רשב"א סי' שט) ואעפ"י כן פסק בהל' מטמאי משכב ומושב פ"א ה"א שאמרו להם אל תגעו בשולחן, כתנא דמתניתין ולא כ' שאל תגעו במנורה.

כז, א בגמ': מזבח הזהב וכו' אין האור שולטת בו פושעי ישראל שמלאין מצות כרמון על אחת כמה וכמה — ע' מהרש"א, ולענ"ד י"ל מזבח הזהב שאין

דעתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל על יסוד קהלות עצמאיות בארצות הגולה

בקונטרס „שוב משפט“ (קלויזנבורג תרפ"ב) מובאה אגרת מאת הרב א"י הכהן קוק זצ"ל, שנדפסה כעת שוב בספר „לדוד עד עולם“, נר לנשמת הק' דוד לנדאו הי"ד וכן הופיעה כתדפיס מיוחד „מרק בהלכות ציבור“. מן הראוי להביא כאן קטעים אחדים המראים שהרב קוק זצ"ל לא הכריע בשאלה זו כלל.

...והנה אני מרחוק לא אוכל להכנס בעיקר הענין של פרוד העדה,
שלא נשאלתי ע"ז משני הצדדים.

...ואם כי ראו גדולי הדורות בדורות שלפנינו כשקמו רשעים לקעקע
ביצתם של שונאי ישראל מן העולם ורצו להתדמות להאומות בכל מעשיהן
ולוהתקרב לשמו רח"ל ממש, והורו הגאונים גדולי ארץ ז"ל להבדל מהם,
הלא היתה עיקר כונתם. מפני שהפושעים ההם התחילו לקצץ בנטיעות
של האחדות אשר לכלל ישראל, ורצו להחריב ממש את האומה ביסודה,
כמה שעשו להם צביון מיוחד בעיני הדת, ובמחיקת שם ציון וירושלים
מתוך התפילה, והתחקות של דרכי הגוים, בבנין בתי-כנסיות, ושליחות
יד בהוראות איסור-והיתר, וכיו"ב, וא"כ הי' הרעיון של הפרוד של
הגאונים ההם זצ"ל ממש כדי לחזק על ידו את אחדות האומה כולה,
שממילא עי"ז גם הפושעים נכנסים אל הכלל, אבל לומר שיש דעה קבועה
שפושעים שאומרים שישראל הם גוי אחד, ושצריכים הם לשמור את
הצביון של האומה בתור האומה מיוחדת ואחדותית, אע"פ שהם טועים
עדיין בהרבה דברים מפני חשכת הגלות, להחליט שהם יוצאים מכלל
ישראל, ושאינן האומה כוללת כ"א את הטובים והצדיקים לבדם, הרי היא
דרך המינות, כפשטא דמתניתין (מגילה כ"ה א') לפירש"י ותוס'...

...ומפורש אני אומר שאין אני מדבר כלל ע"ד ההנהגה המעשית איך
להתנהג בפועל בסדרי-הקהלות, שזהו דבר שצריך להמסר לחכמים
הקרובים גדולי המדינה ולכל גדול וגאון בעדתו, שישקלו במשפט צדק,
באיזה אופן יכון יותר דרך ה' לטובת הכלל, ולטובת התורה והיהדות
האמיתית בישראל בקדושה ובטהרה...

מקיימין בו רק מצות עשה אחת ביום ואין עלי אלא כעובי בי דינר זהב אין האור
שולטת בו פושעי ישראל שמלאין מצות כרמון על אחת כמה וכמה שמצות הרבות
מגינות עליהם להצילם מכל רע, ונזכה מהרה לראות בית המקדש בנוי על מקומו
ומזבח הזהב על מכונו ולקיים כל המצות התלויות בו אמן.

רשימת הנאמרים בכרך יג, גליונות א - ד

שם המחבר	שם המאמר	הגליון העמוד
אבי-שלום, משה	הקליטה הרוחנית של עליית ברה"מ	ד 37
אויערבך, הרב צבי בנימין ז"ל	מאה שנה לפטירתו	א 19
אויערבך, הרב צבי בנימין ז"ל	מאה שנה לפטירתו	ב 26
אויערבך, רפאל	שו"ת דברי ריבות	ב 36
אויערבך, הרב צבי בנימין (ז"ל)	תולדות הרב צ"ב אויערבך ז"ל	א 19
אויערבך, הרב צבי בנימין (ז"ל)	תורת קנאות	ב 26
אויערבך, הרב שלמה זלמן	בענין חשש דמי שביעית	ב 7
אייזנברג, הרב רפאל	נחקרה ונשובה	ג 52
אפעל, הרב יוסף י'	משנתו ודמותו של ר' חיים הלברשטם זצ"ל	ד 60
ביק (שאו"ל), הרב אברהם	עזר אור — מר' יעקב עמדין זצ"ל	ג 71
במברגר, שלמה	בענין חשבון השנים	ב 43
ברויאר, ד"ר יצחק זצ"ל	תכנית יסוד לחוקה במדינה היהודית	ג 1
ברוש-ברויאר, זאב	רשות לרבי שלמה אבן גבירול	א 66
גימפלייפה, הרב מרדכי זצ"ל	אגרת בדבר השמיטה	א 9
גרוסברג, הרב חנוך זונדל	סעודת בת מצוה	ב 41
גרוסברג, הרב חנוך זונדל	איסור הליכה בהר הבית במנעלים	ג 68
גרוסברג, הרב חנוך זונדל	תשובה להערה בענין סעודת בת מצוה	ג 70
גרינבלט, הרב אפרים	שיר ליום השבת בהושענא רבה	א 71
דבליצקי, הרב שריה	הקפת הבימה ונשואין בין כסה לעשור	ב 60
הנשקה, זוד	שיטת הר"י עטלינגר בנתוחי מתים	ב 53
הנשקה, זוד	מחלוקת לשם שמים	ד 41
וונדר, מאיר	רשימת הספרים על שביעית (מילואים ג)	א 73
וונדר, מאיר	רבי שמעון מירוסלב	ג 59
וויזר, הרב שמעון	קיום מצות השמיטה בזמננו	ב 1
כהן, ד"ר יונה	המאבק האחרון על הכשרות בק"ק המבורג	ג 9
כהנא, הרב קלמן	עם שנת השבע	א 3
כהנא, הרב קלמן	נישואין בין כסה לעשור והקפת הבימה	א 69
כהנא, הרב קלמן	דין סיפנים ליצוא בשביעית	ב 11
כהנא, הרב קלמן	הקפת הבימה ונישואין בין כסה לעשור	ב 61
כהנא, הרב קלמן	השביעית והביכורים	ג 47
כהנא, הרב קלמן	הברכה על נשיאת כפיים	ד 11
לב, פרופ' זאב	שיעור של יד סולדת	ג 41
לוי, פרופ' יהודה הלוי	בין עולם התורה לעולם דרך ארץ	ד 35
לנדוי, בצלאל	אגרת בדבר השמיטה לר' גימפל יפה זצ"ל	א 9

שם המחבר	שם המאמר	הגליון העמוד
מאיר, פרופ' דוד מ.	אזלת יד כלפי בוגרי החינוך הדתי	79 א
מרצבך, אלי	אזלת יד כלפי בוגרי החינוך הדתי	79 א
סנדר, הרב יצחק	מתי התחילו לקדש לפי החשבון האמצעי	59 א
סנדר, הרב יצחק	חלוקת התנ"ך	17 ד
עמון, הרב יעקב זצ"ל	עזר אור — חידושי לשון	71 ג
עמנואל, יונה	דברי רצ"ב אויערבך בעניני שביעית	44 א
עמנואל, יונה	על הוראת פרשנות חז"ל למקרא	26 ג
עמנואל, יונה	על הקמת המדינה	56 ד
קובר, ד"ר מאיר	על „אזלת יד כלפי בוגרי החינוך הדתי”	63 ב
קובר, ד"ר מאיר	על הקמת המדינה	55 ד
קופרמן, הרב יהודה	תוכחה מגולה ואהבה מסותרת	13 ב
קופרמן, הרב יהודה	תוכחה מגולה ואהבה מסותרת	13 ג
קורמן, אברהם	יונה הנביא וחורבן נינוה	51 א
קליין, הרב ד. בן ציון	בענין סעודת בת מצוה	69 ג
קראוס, הרב גבריאל	כשרות דברי מזון וכימיקלים	3 ד
קרגוי, הרב מנדל זצ"ל	תשובה בענין אי עביד לא מהני	1 ד
רפאל, הרב שילה	בדין הליכה בהר הבית בנעלים	59 ד

גתקבל במערכת

הטריפות בישראל (הלכה למעשה) — ספר עזר ללומד הלכות טריפות עם תמונות וטבלאות. מאת ד"ר ישראל מאיר לוינגר. ש"ב. בהוצאת המכון לחקר החקלאות על פי התורה. ירושלים תשל"ג.

אתר דעת - מכללת הרצוג

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים